

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਕੱਤਕ-ਮੱਘਰ, ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੬

ਨਵੰਬਰ 2014

ਜਿਲਦ ੫੮

ਅੰਕ ੮

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ

ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫
ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਦੇਸ਼)	₹ ੨੫੦
ਲਾਈਫ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੨੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਵਿਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦੦
ਲਾਈਫ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੦੦੦੦

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Sri Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : gurmatparkashmonthly@gmail.com,

gyan_gurmat@yahoo.com

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ	੩
ਸੰਪਾਦਕੀ	੪
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ	-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ ੬
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ . . .	-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ੧੨
‘ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ ਲਿਖੀ’ . . .	-ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ੨੦
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ‘ਪਟੀ ਲਿਖੀ’: ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੋਧ	-ਡਾ. ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ ੨੬
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ . . .	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ ੨੭
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ	-ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ੩੦
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ	-ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ੪੦
ਸਿੱਖ ਨਸਲਕ੍ਰਮੀ ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ . . .	-ਸ. ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ੪੫
ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ੪੭
ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	-ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ੬੭
ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸੋਢ-ਵੰਸ਼ੀ ਖਾਲਸਾ-ਸਾਡੀ ਅਣਜਾਣੀ ਵਿਰਾਸਤ	-ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ੭੦
ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਦੋ ਪਿੰਡ	-ਸ. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ੭੭
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਨਿਯਮਾਵਲੀ : ਖੋਜ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ	-ਜਥੇ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ੮੨
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ ੮੮
ਦੁਖੀ ਮਾਂ ਕਵਿਤਾ	-ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ੯੦
ਖਬਰਨਾਮਾ	੯੧
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ	੯੪

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ

ਮੰਘਿਰਿ ਮਾਹਿ ਸੋਹੰਦੀਆ ਹਰਿ ਪਿਰ ਸੰਗਿ ਬੈਠੜੀਆਹ॥
 ਤਿਨ ਕੀ ਸੋਭਾ ਕਿਆ ਗਣੀ ਜਿ ਸਾਹਿਬਿ ਮੇਲੜੀਆਹ॥
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਰਾਮ ਸਿਉ ਸੰਗਿ ਸਾਧ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥
 ਸਾਧ ਜਨਾ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੇ ਰਹਨਿ ਇਕੇਲੜੀਆਹ॥
 ਤਿਨ ਦੁਖੁ ਨ ਕਬਹੂ ਉਤਰੈ ਸੇ ਜਮ ਕੈ ਵਸਿ ਪੜੀਆਹ॥
 ਜਿਨੀ ਰਾਵਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਣਾ ਸੇ ਦਿਸਨਿ ਨਿਤ ਖੜੀਆਹ॥
 ਰਤਨ ਜਵੇਹਰ ਲਾਲ ਹਰਿ ਕੰਠਿ ਤਿਨਾ ਜੜੀਆਹ॥
 ਨਾਨਕ ਬਾਂਛੈ ਪੂਤਿ ਤਿਨ ਪ੍ਰਭ ਸਰਣੀ ਦਰਿ ਪੜੀਆਹ॥

ਮੰਘਿਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਆਰਾਧਣਾ ਬਹੁਤਿ ਨ ਜਨਮੜੀਆਹ॥੧੦॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫)

ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਦੀ ਇਸ ਪਾਵਨ ਪਉੜੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਏ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਮਿੱਠੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੋਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਕੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਪਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵਧਦਾ-ਫੁਲਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਰੋਗ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਖਾਂਵੀ ਅਨੰਦਮਈ ਮਾਨਸਿਕ-ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਰਸਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਕੱਲੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ, ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਮਾਂ ਭਾਵ ਸਰੀਰਕ ਮੌਤ ਦੇ ਸਹਿਮ ਦੇ ਕਾਬੂ 'ਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਖੜੀਆਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਗਲੇ 'ਚ ਸਮਝੇ ਰਤਨਾਂ, ਜਵਾਹਰਾਂ ਤੇ ਲਾਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਸੋਭਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਉਹਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਪੂੜ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰੀਏ। ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ-ਰੂਪੀ ਮੱਘਰ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦੋਬਾਰਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ!

ਸੰਪਾਦਕੀ . ✍

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਝੂਠ-ਫਰੇਬ ਦੇ ਛਲਾਵੇ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਸਕਣ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਿੰਨਾ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ, ਮੱਝਾਂ ਚਾਰੀਆਂ, ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ। ਵਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਿੱਜ ਲਾਭ ਲਈ ਕੀਤਾ ਵਪਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਵਪਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਦੇ ਦਸਵੰਧ 'ਚੋਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਣਾ, ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਉਣਾ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਮਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਸਤਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਖੁਦ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਝੂਠ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ-ਅਰਾਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੇਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰਕ ਫੇਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਲਾਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣਾਇਆ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਵਲੀਆਂ ਔਲੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਸਹੀ ਰਾਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਕਾਤਲਾਂ, ਚੋਰਾਂ, ਡਾਕੂਆਂ, ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ, ਆਦਮਖੌਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-- ‘ਨਾਮ ਜਪੋ, ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ’ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਕਰ ਗਏ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਦੁਖਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ‘ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਭਟਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਏ? ਐਸਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਸਾਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਤਮ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਪੇ ਸਹੇੜੇ ਦੁਖਾਂ-ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਸੱਚੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

—ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ*

ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਘੇਰੇ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਫਲਸਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬਾ ਦੇਖੈ ਧਿਆਨੁ ਧਰਿ ਜਲਤੀ ਸਭਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਿਸਿ ਆਈ।

ਬਾਬੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ।

ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ॥

(ਵਾਰ ੧:੨੪)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਕਲਿਆਣ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉਪਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਇੰਨੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਧਰਮ ਸਿਰਫ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੯੧੫੮੦੫੧੦੦

ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡੀ ਤੇ ਦੰਭੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਜੋਗੀ ਤਿੰਨੇ ਵਰਗ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੋਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ:

- ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥

ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥

ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥

(ਪੰਨਾ ੬੬੨)

- ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥

ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੫)

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਹਨ:

ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ॥

ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਦਿਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ:

ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਜੂਨੀ ਰਹਿਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੂਜਾ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ

ਕੋਠੜੀ ਕਿਹਾ:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੬੬੩)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ- ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥

ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥

(ਪੰਨਾ ੯੪੩)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ:

ਤੇਰੀ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਬਹੁਤੁ ਰੂਪ॥

ਕਿਸੁ ਪੂਜ ਚੜਾਵਉ ਦੇਉ ਧੂਪ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੬੮)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਰਣ-ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਓਟ ਤੇ ਆਸਰਾ ਇੱਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ:

ਫਕਤ ਜਾਤੀ ਫਕਤੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੌਖਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ/ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਜੀਂਦਿਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋ ਕੇ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ:

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧)

ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਦ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੱਖਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ, ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੂਰਜਾਂ, ਚੰਦਾਂ ਤੇ ਮੰਡਲਾਂ ਬਾਰੇ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ:

- ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫)

- ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ॥ (ਪੰਨਾ ੭)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਨੀਚ ਜਾਤ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਲਕ ਭਾਗੇ ਦੇ ਪੂੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੀ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਨੀਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਸਾਥੀ 'ਭਾਈ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ:

- ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥
ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥

(ਪੰਨਾ ੧੫)

- ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੯)

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਗਲਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- ਪਾਂਡੇ ਐਸਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ॥
ਨਾਮੇ ਸੁਚਿ ਨਾਮੋ ਪੜਉ ਨਾਮੇ ਚਜੁ ਆਚਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੫)

- ਮਰਣਾ ਮੁਲਾ ਮਰਣਾ॥ ਭੀ ਕਰਤਾਰਹੁ ਡਰਣਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੨੪)

- ਜੋਗੁ ਨ ਖਿਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ॥.....
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥

(ਪੰਨਾ ੭੩੦)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਵਰਤ, ਜਨੇਊ, ਪਿਤਰ-ਪੂਜਾ ਤੇ ਸਰਾਧ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਖੰਡ ਆਡੰਬਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ:

- ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੧)

- ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ॥
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਵਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ॥

ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ॥

ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੨)

ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਜ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ

ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

- ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥

ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥

ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

- ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ॥

ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਉਹ ਢਾਕਾ, ਆਸਾਮ ਤਕ ਗਏ। ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲੰਕਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ ਤਕ ਗਏ। ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੱਕਾ ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ, ਕਾਬਲ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ। ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ, ਵਲੀਆਂ, ਪੀਰ-ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ 'ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ' ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

(ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

(ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਅਗਨੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕਾਦਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ

ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸਮਾਦ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਅਨੇਕ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਪਾਤਾਲ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਧਰਮਸਾਲ’ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਹਾਰ, ਲਿਬਾਸ, ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਅਜਿਹਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਆਉਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਸ਼ੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਮ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਪੂਰਾ ਸਾਚੁ ਪਿਆਲਾ ਸਹਜੇ ਤਿਸਹਿ ਪੀਆਏ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੋਵੈ ਕਿਆ ਮਦਿ ਛੁਛੈ ਭਾਉ ਧਰੇ॥

(ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ‘ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਵੱਸਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ, ਲੋਭ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ ਤਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸੂਝੈ ਅੰਤਰਿ ਜਾਣੈ ਸਰਬ ਦਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੯੪੦)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿੰਨੀ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਸਾ, ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੁਰਾਈਆਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿੱਥੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਤੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸੁਖੀ ਵੱਸਦੀ ਰਹੇ।

ਆਉ! ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ, ਆਪਣਾ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਕਰੀਏ! ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ

-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ - ਜੈਨ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ 'ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮ-ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਪਾਰਸੀ, ਯਹੂਦੀ ਆਦਿ। ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਤੰਦਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤੀ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਕੁਝਤਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਉਪ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਪ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਨ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਟਕਰਾਉ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਤਾਕਤ

*ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-੧੪੭੦੦੨, ਮੋ.+੯੧੯੮੭੨੦੭੪੩੨੨

ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸੂਤਰ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਮਤ ਹੀ ਸਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸਹੀ ਮੰਨਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਗਿਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਛੁਟਿਆਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਮ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਭਈ ਗਿਲਾਨਿ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਆਸ੍ਰਮ ਉਪਾਏ।

ਦਸਿ ਨਾਮਿ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥਿ ਚਲਾਏ।

ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸਰੇਵਤੇ ਦਗੇ ਦਿਗੰਬਰਿ ਵਾਦਿ ਕਰਾਏ।

ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਿ ਕਰਿ ਸਾਸਤ੍ਰਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਿ ਲੜਾਏ।

ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਬਹੁ ਵੈਰਿ ਕਰਿ ਨਾਲਿ ਛਤੀਸਿ ਪਖੰਡ ਰਲਾਏ।

ਤੰਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾ ਕਰਾਮਾਤਿ ਕਾਲਖਿ ਲਪਟਾਏ।

ਇਕਸਿ ਤੇ ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਕਰਿ ਰੂਪਿ ਕੂਰੂਪੀ ਘਣੇ ਦਿਖਾਏ।

ਕਲਿਜੁਗਿ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥

(ਵਾਰ ੧:੧੯)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਪਉੜੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਖਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ, ਚਾਰ ਅਸ਼ਰਮਾਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਦਸ ਪੰਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਰਗਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ-ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਅਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ

ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧੀਨ ਨਿੱਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਯਾਯ-ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਸਾਂਖਯ-ਯੋਗ, ਮੀਮਾਂਸਾ-ਵੇਦਾਂਤ ਦੋ-ਦੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰਵਾਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ, ਉਹ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਕਤ ਨੌਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ। ਮੁਸਲਾਮਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਇਸਲਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾਂ ਖਾਈ॥

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥

ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ॥ ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੂੜ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਨਫ਼ਰਤ, ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦਾ ਮਹੌਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਗਮਨ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਸਮੂਹ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।

ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪਿ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ।...

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਲਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ॥ (ਵਾਰ ੧:੨੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਰਾਹੀਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਲਹਾਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰੁਤੀ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਕਤ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ

ਸਰਵੋਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਅਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਮੀ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਕਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼੍ਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਵਚਨਾਂ ਵਾਲੀ ਭਾਗਵਦ-ਗੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗੂਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇਕਰ ਇੱਕੋ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਖਿਆਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ ਤਾਂ ਵੀ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸੂਤਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਗ਼ੌਰਤ ਨੂੰ ਕੋਡੀਆਂ-ਘੱਟੋ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਕਾਦੀ ਕੁਤੂ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੨)

ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਆਮ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਮਾਰਗ ਇਤਨਾ ਕਠਿਨ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ-ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੁਰਖ ਵੀ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮਸਤਿ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਮਨਫੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇ:

ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ॥

ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ॥

ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ॥

ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ॥

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ

ਆਮ-ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸ ਥੋਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਾ ਅੱਗੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮੂਹ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫਿਰਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਰੁਚੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕੋ ਸੂਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

“ਜਿਥੇ ਦਰੀਆਉ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਾਬਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਉਥੇ ਲੋਕ ਝੁਬਿ ਗਏ॥ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤਪੈ ਤਪੀਸਰ ਦਿਗੰਬਰ ਬੈਸਨੇ ਉਦਾਸੀ ਬੈਰਾਗੀ ਗਿਰਾਹੀ ਖਾਨ ਖਵਾਨੀ (ਨ) ਉਮਰਾਉ ਕਰੋੜੀਆ ਜੁ ਕੋਈ ਪਰਮੇਸਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸਾ ਸੋ ਉਸਤਤਿ ਲੈ ਉਠਿਆ॥ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀ॥”

ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਤਪੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸ਼ਮਣ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਣਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਿਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਦੇ ਇਸ ਬੂਟੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜਬ ਸਿੱਖੀ ਪਰਖੀ। ਥੀ ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਮਤਿ ਧਰਖੀ।

ਅੰਗਦ ਕਾਂਇਮ ਏਕ ਰਹਾਂਨਾ। ਤਿਹ ਪਰਤਾਪ ਸਿਖ ਬਢੇ ਮਹਾਂਨਾ।

ਜੇਤਕ ਅਬ ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਆਹੀ। ਹੈ ਪਰਤਾਪ ਸਬ ਇਕ ਉਸ ਕਾ ਹੀ।

ਅਬ ਹਮ ਸਿਖੀ ਪਰਖਨ ਹੇਤੈਂ। ਕੀਨੋ ਥਾ ਇਹੁ ਕਠਨ ਸੰਕੇਤੈਂ।

ਅਬ ਤੇ ਪੰਚ ਸਿਦਕ ਯੁਤ ਨਿਕਸੇ। ਪੰਥ ਅਧਕ ਅਬ ਇਨ ਤੇ ਬਿਕਸੇ।

ਜਾਂਨ ਲਯੋ ਅਬ ਹਮ ਨਿਸਚੇ ਹੈਂ। ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਔਰ ਬਹੁਤੇ ਹੈਂ।

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੰਨਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਇਸ ਬੂਟੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਇਸ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਜਾਂ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ■

‘ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ ਲਿਖੀ’ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ

-ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ‘ਪਟੀ’ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੩੫ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹਿਬਰਿਊ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪਟੀ ਲਿਖੀ ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਪਟੀ ਮਹਲਾ ੩, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਚਿਤ ਪਟੀ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚਰਿਤ ਬਾਣੀ ਪਟੀ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਖੋਜ ਦੇ ਮੁੰਤਜ਼ਿਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ :-

“ਜਬ ਬਾਬਾ ਬਰਸਾਂ ਸਤਾਂ ਕਾ ਹੋਇਆ ਤਬ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਲੈ ਗਇਆ। ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਪਾਂਧੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਇ। ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਪਟੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਅਖਰਾਂ ਪੈਂਤੀਸ ਕੀ ਮੁਹਾਰਣੀ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਗਾ ਪੜ੍ਹਨ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਪਟੀ ਮਹਲਾ ੧ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਹੋਈ।”

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ, ਬੀ-੪੦ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੋਸਟਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀਆਂ। ਪਾਂਧੇ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਨ

*ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਮੋ: +੯੧੯੮੫੫੦੫੭੬੨੪

ਲਈ ਕੋਈ ਪਟੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚਲੀ ਪਟੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ “ਜਾਲਿ ਮੋਹੁ ਘਸਿ ਮਸੁ ਕਰਿ” ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਵਤਰਣ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਮੇਂ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ।

ਅਵਤਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਖਤਾ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਵਿ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੀਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਥ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ: “ਜਬ ਸਤਾ ਬਰਸਾ ਕਾ ਹੂਆ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤਬ ਪਾਂਧੈ ਕੈ ਦਾਦੈ ਕਾਲੂ ਪੜ੍ਹਣੈ ਬਾਹਿਆ। ਤਬ ਦਾਦੈ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਜਿ ਬਚਾ ਨਾਨਕਾ ਤੂੰ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸਿ ਪੜ੍ਹ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਭਲਾ ਹੋਵੈ। ਤਬ ਪਾਂਧੈ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਉ ਪਟੀ ਲਿਖਿ ਦਿਤੀ। ਤਬ ਲਗਾ ਮੁਹਾਰਣੀ ਦੇਣੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਉ। ਪਟੀ ਲਿਖਿ ਦਿਤੀਅਸੁ ਜੋ ਪੜ੍ਹ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਧੋਛਾਇਆ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਚੁਪਿ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਤਬ ਭੀ ਪਾਂਧੇ ਕਹਿਆ ਪੜ੍ਹ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਧੋਛਾਇਆ। ਤਬ ਫੇਰਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਚੁਪਿ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪਾਂਧੈ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਨਾਨਕ ਤੂ ਪੜ੍ਹਤਾ ਕਿਉ ਨਾਹੀ ਬਾਪਿ ਪੜ੍ਹਣੈ ਬਾਹਿਆ ਹੈ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਪਾਂਧਾ ਜੀ ਤੂੰ ਕਿਛੁ ਆਪਿ ਭੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜਿ ਤੂ ਮੇਰੈ ਤਾਈ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਚਾਹਦਾ ਹੈ। ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਨਾਨਕ ਮੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਸਿਧੋਛਾਇਆ ਬੈਰਾਖੜੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਉੱਟੇ ਦਫਤਰ ਕਾ ਹਿਸਾਬ, ਜਿਮੀ ਕਛ ਕਾ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਜਮੇਬੰਦੀ ਬੰਨਣੀ ਸਮਝਣਾ ਸਮਝਾਵਣਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿਛੁ

ਹਸੇਬੁ ਹੈ ਤਿਤਨਾ ਮੈ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫੇਰੁ ਪੇਚੁ ਜਿਥਹੁ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਮੈ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਸਭੁ। ”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂਬੰਦੀ, ਹਾਲੀਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿਲੇਬਸ ਪਾਧੇ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਟੀ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰਿ ਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

“ਜਿਤਨੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੈ... ਜਿਤਨੇ ਜੁਗਿ ਪੀਛੇ ਵਰਤੇ ਹੈਨਿ ਜਿਤਨੇ ਜੁਗਿ ਆਗੇ ਹੋਹਿੰਗੇ... ਸੁ ਸਭ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਮਿਤਿ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਕਿਛੁ ਹੈ ਸਭੁ ਅਛਰਾਂ ਹੀ ਮਹਿ ਹੈ... ਸੋ ਏਈ ਅਛਰ ਹੈ ਜੋ ਸਿਧੋਛਾਏ ਕੇ ਹੈਂ ਜਿਸ ਕਉ ਪਟੀ ਕਹੀਐ ਸਿ ਏਈ ਅਛਰ ਹੈਂ। ਏਨਾ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਹੋਰਿ ਜਿ ਲੇਖੇ ਜੰਜਾਲਾ ਕੇ ਹੈਂ। ਸੋ ਓਹੁ ਜਿ ਲਿਖੀਅਹਿ ਸੁ ਸਭ ਝੂਠ ਹਹਿੰ। ਏਨਾ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਸਿਫਤਿ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਕੀਜੀਐ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਫਤਿ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਅਖਰ ਅਖਰ ਮਹਿ ਸਾਹਿਬ ਆਪਨੇ ਕਉ ਸਲਾਹਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੈਸੀ ਸਿਫਤਿ ਕਰਤਾ ਹੈ ਆਸਾ ਰਾਗ ਮਹਿ ਸਿਫਤਿ ਕਰਤਾ ਹੈ ਮਨ ਕਉ ਨਸੀਹਤ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸਰੀਅਤ ਮਹਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਸਿਫਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਮਹਿ ਅਖਰ-ਅਖਰ ਕਾ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤਾ ਹੈ। ”

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਜੰਜਾਲ ਤੇ ਝੂਠ ਮਾਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਮਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲੋਂ ਦੀਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਿਰੋਲ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ, ਜਗਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਸੈ ਸੋਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਨਿ ਸਾਜੀ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਭਇਆ॥

ਸੇਵਤ ਰਹੇ ਚਿਤੁ ਜਿਨ੍ਹ ਕਾ ਲਾਗਾ ਆਇਆ ਤਿਨ੍ਹ ਕਾ ਸਫਲੁ ਭਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੪੩੨)

ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਿਫਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਵੇਕਲਾ ਕਾਵਿ-ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਨਾ ੪੩੨ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ:

੧. ਉਤੋ ਉਪਮਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੈ ਜਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ॥
੨. ਖਥੈ ਖੁੰਦਕਾਰੁ ਸਾਹ ਆਲਮੁ ਕਰਿ ਖਰੀਦਿ ਜਿਨਿ ਖਰਚੁ ਦੀਆ॥
੩. ਗਗੈ ਗੋਇ ਗਾਇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਗਲੀ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗਰਬਿ ਭਇਆ॥
੪. ਚਚੈ ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਜਿਨਿ ਸਾਜੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ਚਾਰਿ ਜੁਗਾ॥
੫. ਢਢੈ ਢਾਹਿ ਉਸਾਰੈ ਆਪੇ ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ॥
੬. ਠਾਠੈ ਰਵਤੁ ਰਹੈ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਸੋਈ॥
੭. ਥਥੈ ਥਾਨਿ ਥਾਨੰਤਰਿ ਸੋਈ ਜਾ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਹੋਆ॥
੮. ਧਧੈ ਧਾਰਿ ਕਲਾ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਹਰਿ ਚੀਜੀ ਜਿਨਿ ਰੰਗ ਕੀਆ॥
੯. ਪਪੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਪਰਪੰਚੁ ਕੀਆ॥
੧੦. ਬਬੈ ਬਾਜੀ ਖੇਲਣ ਲਾਗਾ ਚਉਪੜਿ ਕੀਤੇ ਚਾਰਿ ਜੁਗਾ॥
੧੧. ਰਾਰੈ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਭ ਅੰਤਰਿ ਜੇਤੇ ਕੀਏ ਜੰਤਾ॥
੧੨. ਲਲੈ ਲਾਇ ਧੰਧੈ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਮੀਠਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਕੀਆ॥
੧੩. ਵਵੈ ਵਾਸਦੇਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਜਿਨਿ ਵੇਸੁ ਕੀਆ॥
੧੪. ਹਾਹੈ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜਿਨਿ ਰਿਜਕੁ ਦੀਆ॥
੧੫. ਆਇਤੈ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰਣਾ ਸੁ ਕਰਿ ਰਹਿਆ॥

ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਆਸਾ ਪਟੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ, ਦਾਤਾਰੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਾਗਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬੜੀ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਤੇ ਨਸੀਹਤ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

੧. ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੁਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ॥
੨. ਝੜੈ ਝੁਰਿ ਮਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਦੇਣਾ ਸੁ ਦੇ ਰਹਿਆ॥
੩. ਟਟੈ ਟੰਚੁ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘੜੀ ਕਿ ਮੁਹਤਿ ਕਿ ਉਠਿ ਚਲਣਾ॥
੪. ਡਡੈ ਡੰਫੁ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੋਆ ਸੁ ਸਭੁ ਚਲਣਾ॥
੫. ਝਾੜੈ ਰਾੜਿ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਿਸਹਿ ਧਿਆਵਹੁ ਜਿ ਅਮਰੁ ਹੋਆ॥

ਇਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੁਝੇਵੇਂ ਤੇ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾਰਨ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

੧. ਕਕੈ ਕੇਸ ਪੁੰਡਰ ਜਬ ਹੂਏ ਵਿਣੁ ਸਾਬੂਣੈ ਉਜਲਿਆ॥
੨. ਨਨੈ ਨਾਹ ਭੋਗ ਨਿਤ ਭੋਗੈ ਨਾ ਡੀਠਾ ਨਾ ਸੰਮੁਲਿਆ॥
੩. ਫਫੈ ਫਾਹੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਫਾਸਾ ਜਮ ਕੈ ਸੰਗਲਿ ਬੰਧਿ ਲਇਆ॥

੪. ਮੈਂ ਮੋਹੁ ਮਰਣੁ ਮਧੁਸੁਦਨੁ ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਤਬ ਚੇਤਵਿਆ॥

੫. ਮਨੁਖ ਫਿਰਹਿ ਨ ਚੇਤਹਿ ਮੂੜੇ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਫੇਰੁ ਪਇਆ॥

ਕਰਮ-ਫਲ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ:

ਦਦੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ ਦੋਸੁ ਕਰੰਮਾ ਆਪਣਿਆ॥

ਜੇ ਮੈ ਕੀਆ ਸੋ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੋਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ॥

ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਘਘੈ ਘਾਲ ਸੇਵਕੁ ਜੇ ਘਾਲੈ ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਕੈ ਲਾਗਿ ਰਹੈ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

ਛੱਕੈ ਛਿਆਨੁ ਬੂਝੈ ਜੇ ਕੋਈ ਪੜਿਆ ਪੰਡਿਤੁ ਸੋਈ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਰੱਬੀ-ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਮਿਲੇਗਾ:

ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੁਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ॥

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ‘ਪਟੀ ਲਿਖੀ’ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ, ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਗੁਣ ਤੇ ਅਉਗੁਣ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਉਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਮਾਰਗ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ■

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੪ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ‘ਪਟੀ ਲਿਖੀ’: ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੋਧ

—ਡਾ. ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ*

ੜਾੜੈ ਰਾੜਿ ਕਰਹਿ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਿਸਹਿ ਧਿਆਵਹੁ ਜਿ ਅਮਰੁ ਹੋਆ ॥
ਤਿਸਹਿ ਧਿਆਵਹੁ ਸਚਿ ਸਮਾਵਹੁ ਓਸੁ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ ਕੀਆ ॥੩੩॥

(ਪੰਨਾ ੪੩੪)

ੜ = ‘ੜਾੜਾ’ ਅੱਖਰ ਦਾ ਸਬਕ:

ਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਓ! ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਉਸ ਸੱਚ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ (ਧਿਆਨ) ਵਿਚ ਵਸਾਉ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ (ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਤੇ) ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ (ਧਿਆਨ) ਵਿਚ ਵਸਾਉ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਉ; ਅਰਥਾਤ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਲ-ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜੁ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲਉ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸੱਚ ਉਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ, ਸੱਚ ਦੇ ਅਮਲ-ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੩੩।

ਹਾਹੈ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜਿਨਿ ਰਿਜਕੁ ਦੀਆ ॥

ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਵਹੁ ਅਨਦਿਨੁ ਲਾਹਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਲੀਆ ॥੩੪॥

(ਪੰਨਾ ੪੩੪)

ਹ = ‘ਹਾਹਾ’ ਅੱਖਰ ਦਾ ਸਬਕ:

ਜਿਸ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ (ਰੋਜ਼ੀ/ਖੁਰਾਕ) ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਜਾਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਓ!) ਤੁਸੀਂ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ (ਸੱਚ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ (ਧਿਆਨ) ਵਿਚ ਵਸਾਉ ਅਤੇ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਉ! (ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਅਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ) ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੩੪।

ਅਰਥਾਤ ਸੱਚ ਦੇ ਅਮਲ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਸਵੈ-ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ (ਸੱਚ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕੀ ਸਫਾ ੭੬ 'ਤੇ

*ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸਿੱਖ ਸਰੋਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਾਦਨਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਟੌਹੜਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ) ਮੋ: +੯੧੮੨੨੦-੨੨੨੨੫

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ

-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਮੰਜਲਾਂ ਸਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਬਿਨ ਬੂਝੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਿਰਜੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਭਰਮ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਭਰਮ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੋਰੀ-ਫੁਲਕਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪਾਏ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦਿਆਂ ਇਹ ਭਰਮ ਏਨੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਬਣ ਗਏ।

ਯੁੱਗ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਅਰਥ ਆਪ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੇਕਰ ‘ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ’ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲੋਕ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਅਮੁੱਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭਰਮ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਾਰਜ ‘ਕਾਲਾ ਇਲਮ’ ਤੇ ਭਲੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ‘ਚਿੱਟਾ ਇਲਮ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਇਲਮ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ-- ‘ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ ਤੇ ਤੰਤਰ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭਰਮ ਭਰਪੂਰ ਲੋਕ ਮਨਾਉਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਆਦਿ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਜਾਣਾ ਰਾਮੁ ਰਿਦੈ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ॥

ਅੰਜਨੁ ਨਾਮੁ ਤਿਸੈ ਤੇ ਸੂਝੈ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਚੁ ਜਾਨਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੬)

ਇਸ ਭਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਭਰਮ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਕਬਰਾਂ-ਮਝੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਰਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਪੂਜਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਡਰੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਨਤਾਂ ਵਾਲੇ ਭਰਮੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨ ਪੂਜਉ ਮਝੈ ਮਸਾਣਿ ਨ ਜਾਈ॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਰਾਚਿ ਨ ਪਰ ਘਰਿ ਜਾਵਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਾਮਿ ਬੁਝਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੪)

*ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ. +੯੧੯੮੧੫੯੮੫੫੫੯

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਬਰਾਂ, ਮਝੀਆਂ, ਮਸਾਣਾਂ 'ਤੇ ਦੁੱਧ-ਖੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਭਰਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਗਿਆਨ ਹੀਣੰ ਅਗਿਆਨ ਪੁਜਾ॥ ਅੰਧ ਵਰਤਾਵਾ ਭਾਉ ਦੂਜਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਮੰਨਣ-ਮਨਾਉਣ ਵੀ ਦੋਧਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਗੇ। 'ਰਾਗ ਬਸੰਤ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਰਮਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਾਰ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁਖ ਸਦਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਟਕਦਾ ਹੈ:

ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਰਮਤਿ ਅਧੁਲੀ ਕਾਰ॥ ਮਨਮੁਖਿ ਭਰਮੈ ਮਤਿ ਗੁਬਾਰ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੯੦)

ਭਰਮੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨਾਂ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰਮ, ਥਿਤਾਂ-ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੂਰਜ-ਚੰਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਡਰ, ਧਾਗੇ-ਤਵੀਤਾਂ ਦਾ ਹਊਆ ਆਦਿ ਵਹਿਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬੇਲੋੜਾ ਬੋਝ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ' ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ:

ਗਣਿ ਗਣਿ ਜੋਤਕੁ ਕਾਂਡੀ ਕੀਨੀ॥ ਪੜੈ ਸੁਣਾਵੈ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨੀ॥

ਸਭਸੈ ਉਪਰਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਹੋਰ ਕਥਨੀ ਬਦਉ ਨ ਸਗਲੀ ਛਾਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੯੦੪)

ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਭਰਮੀ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੱਕਰ ਫਰੋਬ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗਿਰੋਹ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ॥ ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ॥

ਮਖਟੁ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ॥ ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਇੱਥੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਨ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਡੰਬਰ ਰਚ ਲਿਆ। ਵਿਹਲੜ ਬੰਦਾ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ ਫਕੀਰ ਬਣਿਆ ਰੋਟੀ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਤ ਵਿਹੂਣੇ ਗੁਰੂ-ਪੀਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ:

ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ॥ ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਮਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਨ:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਦਰਅਸਲ ਕਿਰਤ ਵਿਹੂਣਾ ਨਿਖੱਟੂ ਵਰਗ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਅਗਿਆਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ:

ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧੁ ਮਨੁ ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਤਨੁ ਅੰਧੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੭)

ਅੱਜ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਧਾਰਨ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਮਿਲਾਵਟਖੋਰੀ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀਣ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਤ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਮਾ ਪਲੀਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀਂਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਐਸੀ ਵਹਿਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ:

ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ॥

ਜੇ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਭਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਂਗ ਧਾਗੇ-ਤਵੀਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖ-ਲਿਖ ਕੇ ਮੰਤਰ ਤੇ ਨਾਮ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਧਾਰਨ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਿਗੁ ਤਿਨਾ ਕਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਵੇਚਹਿ ਨਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਤੱਤਸਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭਰਮ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਗ ਸੂਹੀ' ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਦੇ ਜਗਣ ਨਾਲ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੀਰਘ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਦੀਵਾ ਬਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ॥ ਬੇਦ ਪਾਠ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਖਾਇ॥

ਉਗਵੈ ਸੂਰੁ ਨ ਜਾਪੈ ਚੰਦੁ॥ ਜਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਅਗਿਆਨੁ ਮਿਟੰਤੁ॥

(ਪੰਨਾ ੭੯੧) ■

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ

—ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲਾ ਸਥਾਨ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ੪੦ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਨਾਮੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਿੱਖ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਉੱਤੇ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਕਰਣੀ, ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਚਿੰਤਨ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ, ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਤਕ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੁਰਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਆਚਾਰ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਤਮਤਾ, ਬੇਮੁਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਕਾਂ ਦਾ ਨਿੰਦਨੀਯ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਹਿਰਾਈ ਪੂਰਨ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਆਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਣੀ ਦੇ

*Incharge, Punjabi University Dr. Balbir Singh Sahitya Kendra, Dehradun (M)+919997139539,

ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਕੱਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧਕ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮੂਲ ਸ਼ੰਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਂਤਿ ਸੂਤ੍ਰਬੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਐਸਾ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਲਈ ਸਮੁੱਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚਿਤ ਸਿੱਖ-ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਜੰਜੇਗ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਰੱਥ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਆਇ ਆਦਿ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਛੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਹੁਤ ਯੁਕਤੀ-ਪੂਰਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਕਲਿਯੁੱਗ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਤਿਵਾਦੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਤਿਜੁਗ ਨੂੰ ਉਹ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਯੁੱਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਭਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਤਿਜੁਗਿ ਕਾ ਅਨਿਆਇ ਸੁਣਿ ਇਕ ਫੇੜੇ ਸਭੁ ਜਗਤ ਮਰਾਵੈ।

ਤ੍ਰੇਤੇ ਨਗਰੀ ਪੀੜੀਐ, ਦੁਆਪਰਿ ਵੰਸੁ ਕੁਵੰਸ ਕੁਹਾਵੈ।

ਕਲਿਜੁਗ ਜੋ ਫੇੜੇ ਸੋ ਪਾਵੈ॥

(ਵਾਰ ੧:੧੩)

ਯੁੱਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਲਟਣ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਲਾਂਤਰ ਨਾਲ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ

ਨਹੀਂ ਗਈ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸ਼ਿਤ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪਰਮਸੱਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਨਿਆਇਵਾਦਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂੜੀਆਂ ਵਿਨਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਸਿੱਧਾ-ਪੱਧਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਕਬੀਲਿਆਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਗੋਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਘਟਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਅਵਨਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚਿਤ ਲਾਭ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੈਸੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧਰਮ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਦਾ ਯੁੱਗ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ?

ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅੱਜ ਵੀ ਬੁਧ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਖਰਾਅ, ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ, ਮਝੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਪਖੰਡ, ਗ੍ਰਹਿ-ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਜੈਸੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਾਸਤੇ ਬੁਧ ਮਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਬਿਧਾ-ਗ਼ੁਸਤ ਹੀ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ, ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ? ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਫਲ ਕਰਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਬਿਧਾ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਗੁਰੂ-ਪੁਰਖ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਤ੍ਰਣ ਦਿਵਯ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਕੀਕਤਨ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ- “ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ”। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਆਸੀਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਰਿਪੂਰਨਤਾ ਗੁਰੂ-ਸਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ।

ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰਸਿਖੁ ਬਬਾਣੇ ਆਇਆ।

ਗੁਰਸਿਖੁ ਹੈ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭਾਇਆ।

ਰਾਮਦਾਸੁ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੁ ਸਦਵਾਇਆ।

ਗੁਰੁ ਅਰਜਨੁ ਗੁਰਸਿਖੁ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ।

ਗੁਰਸਿਖੁ ਹਰਿਗੋਵਿੰਦੁ ਨ ਲੁਕੈ ਲੁਕਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ੨੦:੧)

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਤੀਕ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਵਿਧੀ। ‘ਜੁਗਤਿ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ‘ਯੁਕਤਿ’ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜਦੋਂ ਜੁਗਤਿ-ਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਸਭ ਜੋਨੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਜੋਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੂੰਗਾ-ਬਹਿਰਾ, ਅਸਹਾਇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਾਇਆ ਹੈ, ਅਗਿਣਤ ਜੋਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਜੋਨੀ ਵਿਚ ਅਗਿਣਤ ਜੀਵ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਦੁਰਲੱਭ ਜੀਵਨ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੁਖ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਰਸੀਲੇ ਬਚਨ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਭਲੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵੀ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਅਵਸਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਸਮਝ ਕੇ, ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਸਭ ਦੀ ਚਰਨ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਕਲਯੁੱਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਮਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਸਫਲ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਆਰਥ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਆਰਥ-ਨਿਰਲੇਪ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ।

ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:

-ਇਕਸ ਇਕਸ ਜੂਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਅਣਗਣਤ ਅਪਾਰੇ।

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ ਸਫਲ ਜਨਮ ਗੁਰ ਸਰਣਿ ਉਧਾਰੇ। (ਵਾਰ ੪:੧)

-ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੂਨਿ ਵਿਚਿ ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਉਪਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੮:੬)

-ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਉਤਮ ਜਨਮੁ ਸੁ ਮਾਣਸਿ ਦੇਹੀ।

ਅਖੀ ਵੇਖਣੁ ਕਰਨਿ ਸੁਣਿ ਮੁਖਿ ਸੁਭ ਬੋਲਣੁ ਬਚਨ ਸਨੇਹੀ।

ਹਥੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣੀ ਪੈਰੀ ਚਲਿ ਸਤਿਸੰਗਿ ਮਿਲੇਹੀ।

ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰਿ ਧਰਮ ਦੀ ਖਟਿ ਖਵਾਲਣੁ ਕਾਰਿ ਕਰੇਹੀ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਨਮੁ ਸਕਾਰਥਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿ ਸਮਝਿ ਸੁਣੇਹੀ।

ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤੁਸਟਿ ਕਰਿ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤੁ ਲੈ ਮੁਖਿ ਪਿਵੇਹੀ।

ਪੈਰੀ ਪਵਣੁ ਨ ਛੋਡੀਐ ਕਲੀ ਕਾਲਿ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰੇਹੀ।

ਆਪਿ ਤਰੇ ਗੁਰਸਿਖ ਤਰੇਹੀ ॥

(ਵਾਰ ੧:੩)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੁਰਲੱਭ ਜਨਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜੋ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹਟ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ:

ਪਾਇਆ ਮਾਨਸ ਦੇਹਿ ਕਉ ਐਥੋ ਚੁਕਿਆ ਠੌਰ ਨ ਠਾਈ। (ਵਾਰ ੧:੧੬)

ਗ੍ਰਿਹਸਥ: ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ-ਪਰਕ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ‘ਜੁਗਤਿ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ “ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ” ਵਰਗੇ ਜੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਮ ਅਰਥ ਢੰਗ, ਤਰੀਕਾ ਆਦਿ ਹੀ ਹਨ। ਜੋਗ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੋਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਰਥਾਤ ਚਿਤ-ਸ਼ੁਨਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਵਿਧੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਹੀ ਚਿਤ-ਸ਼ੁਨਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਸਲ ਸਹਾਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁਗਤਿ ਪਦ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੇ ਢੰਗ ਲਈ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੰਤਰ ਦੇਣ, ਨਾਮ-ਜਪਾਉਣ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ

ਯੋਗ ਮਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭੱਟ ਕਲਿਸਹਾਰ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਦਿਆਂ “ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਗਾਵਉ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ” ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੋਰਖਮਤੇ, ਅੱਚਲ ਵਟਾਲੇ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ’ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ‘ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਉਦਾਸ’ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਦਾਰਥਕ ਭੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਨ ਸਾਧਨਾ-ਪਧਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜਮਿਤ ਭੋਗ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਗ੍ਰਿਹ-ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ “ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ ਲਾਵ ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ” ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਫਲ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ-ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਘਰਬਾਰੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਘਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਅੱਯਾਸ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਿਕੰਮਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ‘ਘਰਬਾਰੀ’ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ‘ਘਰਬਾਰੀ’ ਉਹ ਸੰਜਮੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਰ-ਤਨ ਤੇ ਪਰ-ਧਨ ਵੱਲ ਕਦੇ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ‘ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ’ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਵਿਧਾਨ ਜਾਣ ਕੇ ਘਰ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰ-ਤਨ, ਪਰ-ਧਨ ਤੋਂ ਚਿਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਉਦਾਸੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਘਰਬਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ‘ਆਸਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ’, ‘ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸ’, ‘ਘਰ ਹੀ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸ’ ਆਦਿ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ:

–ਆਸਾ ਵਿਚਿ ਨਿਰਾਸੁ ਵਲਾਈ॥ (ਵਾਰ ੫:੧੪)

–ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸੁ ਰਖਾਇਆ॥ (ਵਾਰ ੬:੨)

ਘਰ ਹੀ ਵਿਚਿ ਉਦਾਸੁ ਨ ਵਿਆਪੈ ਮਾਇਆ। (ਵਾਰ ੨੦:੩)

ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਤੁਸ਼ਟੀ ਹਿਤ ੧੨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਦੀ ਮੱਤ ਪਿਛੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਦੱਸਦਿਆਂ ਭਾਈ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਗੁਰਮੁਖਿ

ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲੜਾ ਮਨਮੁਖ ਬਾਰਹ ਵਾਟ ਫਿਰੰਦੇ”। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿ (ਸੱਚ) ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਉੱਥੇ ਸਤਿ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡੇਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ। ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਸਚਿਆਰ ਪੁਰਸ਼ ਬੈਠ ਜਾਣ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਤਿਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਅੰਨ-ਜਲ ਨਾ ਤਿਆਗੇ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਵੀ ਨਾ ਖਾਏ-ਪੀਏ; ਚੁੱਪ ਨਾ ਬੈਠੇ; ਪਰ ਬਹੁਤ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲੇ; ਨੀਂਦ ਨਾ ਤਿਆਗੇ, ਪਰ ਆਲਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੌਂ ਕੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰੇ; ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖੇ, ਪਰ ਲੁਭਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੰਜਮੀ-ਆਚਾਰ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਸਤਿਵਾਦੀ ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਜਮਿਤ ਭੋਗ ਦਾ ਸਰਬ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਹੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਲਈ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਤਾਤ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਖੁਫ਼੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹਉਮੈ-ਗ੍ਰਸਤ ਬਿਖਰਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ‘ਸਤਿਸੰਗ’ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਬਚਨ ਹਨ:

-ਘਰ ਹੀ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬੈਸਣਿ ਧਰਮਸਾਲੀਐ। (ਵਾਰ ੩:੮)

-ਬੇਮੁਖਿ ਬਾਰਹ ਵਾਟ ਕਰਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਸਚੁ ਖੰਡੁ ਵਸਾਇਆ। (ਵਾਰ ੫ :੧੩)

ਥੋੜਾ ਪਾਣੀ ਅੰਨੁ ਖਾਇ ਪੀਆਇਆ।

ਥੋੜਾ ਬੋਲਣ ਬੋਲਿ ਨ ਝਖਿ ਝਖਾਇਆ।

ਥੋੜੀ ਰਾਤੀ ਨੀਂਦ ਨ ਮੋਹਿ ਫਹਾਇਆ।

ਸੁਹਣੇ ਅੰਦਰਿ ਜਾਇ ਨ ਲੋਭਿ ਲੁਭਾਇਆ ॥ (ਵਾਰ ੨੦:੧੫)

ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਗੁਰਮਤਿ ਜੁਗਤਿ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਘਰਬਾਰੀ ਕੋਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹਾਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਕਾਂਤਵਾਸੀ, ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਅਭਿਮਾਨ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਰ-ਸਰਾਪ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਠੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮੰਦ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ’ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੈਵੀ-ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਪੁੱਤਰੀ ਜਾਂ ਭੈਣ ਵਾਂਗ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

-ਘਰਬਾਰੀ ਹੋਇ ਵਰਤਿਆ ਘਰਬਾਰੀ ਸਿਖ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ। (ਵਾਰ ੬:੨)

-ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ, ਪਰ ਨਾਰੀ ਧੀ ਭੈਣ ਵਖਾਣੈ। (ਵਾਰ ੬:੮)

ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਵਿਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਾਏ ਧਨ, ਪਰਾਏ ਰੂਪ ਤੇ ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਾਏ ਧਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਇੰਝ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਗਊ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਵਿਵਰਜਿਤ ਹੈ:

-ਗੁਰਮੁਖਿ ਬ੍ਰਹਮ ਧਿਆਨੁ ਦੁਬਿਧਾ ਖੋਈਐ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪ ਨਿੰਦ ਨ ਗੋਈਐ। (ਵਾਰ ੧੯:੧੭)

-ਪਰ ਧਨ ਸੁਅਰ ਗਾਇ ਜਿਉ ਮਕਰੂਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੈ। (ਵਾਰ ੬:੮)

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਪਰਾਏ ਤਨ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ “ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰਿ ਧਰਮੁ ਦੀ ਹਥਹੁ ਦੇ ਕੈ ਭਲਾ ਮਨਾਵੈ” ਵਾਲੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਧਨ ਦੀ ਲਾਲਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦਾ-ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰ-ਤਨ, ਪਰ-ਧਨ ਅਤੇ ਪਰ-ਨਿੰਦਾ ਰੂਪੀ ਤਿੰਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਜਮਿਤ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਵਿਚ ਕਮਲ:

-ਪਰ ਤਨ ਪਰ ਧਨ ਪਰ ਨਿੰਦ ਮੇਟਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੨੯:੨)

-ਜਿਉਂ ਜਲਿ ਕਵਲ ਅਲਿਪਤੁ ਹੈ ਘਰਿਬਾਰੀ ਗੁਰਸਿਖਿ ਤਿਵਾਹੀ।

(ਵਾਰ ੬:੧੫)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਤਮਬਲ ਵਾਲਾ ਗੁਰਮੁਖ ਕਾਮਰੂਪ ਦੀਆਂ ਟੂਣੇਹਾਰ ਸੁੰਦਰੀਆਂ, ਸਿੰਗਲਦੀਪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਰੂਪਵੰਤ ਪਦਮਣੀਆਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ, ਬਹਿਸ਼ਤ ਲਈ ਸੰਵਾਰੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਪਰੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਜੋਬਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲਛਮੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:

ਲਖ ਕਾਮਣਿ ਲਖ ਕਾਵਰੂ ਲਖ ਕਾਮਣਿਆਰੀ।

ਸਿੰਗਲ ਦੀਪਹੁੰ ਪਦਮਣੀ ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਸੀਗਾਰੀ।

ਮੋਹਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਾਪੁਰੀ ਅਪਛਰਾਂ ਸੁਚਾਰੀ।

ਹੁਰਾਂ ਪਰੀਆਂ ਲਖ ਲਖ ਲਖ ਬਹਿਸਤ ਸਵਾਰੀ।

ਲਖ ਕਉਲਾਂ ਨਵ ਜੋਬਨੀ ਲਖ ਕਾਮ ਕਰਾਰੀ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕਨੀ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਭਾਰੀ। (ਵਾਰ ੩੮:੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜਤੀ ਲੋਕ ਵੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਛ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਜਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਤ੍ਸ੍ਯੇਂਦ੍ਰ ਤਾਂ ਆਪ ਕਾਮਰੂਪ ਦੀਆਂ ਕਾਲ-ਜੋਗਨੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੋਟੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ੁੱਕ ਵੀ ਕਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਛਮਣ ਜਤੀ ਨੇ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਤਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰਕ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਅਭਿਮਾਨ-ਗੁਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਨੂਮਾਨ ਬਲਵਾਨ ਤਾਂ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਚੰਚਲ-ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਭੈਰਵ ਨਾਲ ਵੀ ਭੂਤ-ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਸਿਸਟਮ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਖੋਟੀ ਮੱਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅਸਲ ਜਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਪਰ-ਤਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਰਮੁਖ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਤੇ ਚਰਚਿਤ ਛੇ ਜਤੀਆਂ ਤੋਂ ਘਰਬਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਜਤ ਵਿਚ ਬਲਵਾਨ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤਿਆਗ ਦੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹਨ:

ਗੋਰਖ ਜਤੀ ਸਦਾਇੰਦਾ ਤਿਸੁ ਗੁਰੁ ਘਰਿਬਾਰੀ।

ਸੁਕਰ ਕਾਣਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਮਤ੍ਰ ਵਿਚਾਰੀ।

ਲਖਮਣ ਸਾਧੀ ਭੁਖ ਤੇਹ ਹਉਮੈ ਅਹੰਕਾਰੀ।

ਹਨੂਮਤ ਬਲਵੰਤ ਆਖੀਐ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਖਾਰੀ।

ਭੈਰਉ ਭੂਤ ਕੁਸੂਤ ਸੰਗਿ ਦੁਰਮਤਿ ਉਰਧਾਰੀ।

ਗੁਰਸਿਖ ਜਤੀ ਸਲਾਹੀਅਨਿ ਜਿਨਿ ਹਉਮੈ ਮਾਰੀ ॥ (ਵਾਰ ੩੮:੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਵਰਗੇ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਘਰ-ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਿਆਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਤਿਆਗਵਾਦ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਫਿਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ

ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਸੰਸਾਰੀ ਰੀਤ' ਨੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਹੰਕਾਰ ਇਤਨਾ ਵਧਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਨਾਥ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪ ਨਾਥ (ਜਗਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ) ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਅਸਲ ਨਾਥ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਨਿਖਸਮੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ, ਬਿਭੂਤੀ ਮਲ ਲਈ ਹੈ, ਇਕ ਗੋਦੜੀ ਲੈ ਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਭਿਖਿਆ-ਪਾਤ੍ਰ ਪਕੜ ਕੇ ਡੰਡਾ ਹਿਲਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਕਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਸਿੱਕੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿਧ ਅਤੇ ਸਾਧਿਕ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਿਖਮੰਗੇ ਲੋਕ-ਵਿਖਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਚੂਰਮਾ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਮਾਣ-ਅਪਮਾਨ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਭੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਭਿਮਾਨ ਕਾਰਨ ੧੨ ਪੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਪੰਥੀ ਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ-ਸ਼ੂਨਯਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਹੰ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜੁੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਆਪ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਜੋਗੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਿਨਾ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਨਾਥਾਂ ਨਾਥੁ ਨ ਸੇਵਨੀ ਹੋਇ ਅਨਾਥੁ ਗੁਰੂ ਬਹੁ ਚੇਲੇ।

ਕੰਨ ਪੜਾਇ ਬਿਭੂਤਿ ਲਾਇ ਖਿੰਥਾ ਖਪਰੁ ਡੰਡਾ ਹੇਲੇ।

ਘਰਿ ਘਰਿ ਟੁਕਰ ਮੰਗਦੇ ਸਿੱਕੀ ਨਾਦੁ ਵਜਾਇਨਿ ਭੇਲੇ।

ਭੁਗਤਿ ਪਿਆਲਾ ਵੰਡੀਐ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸਿਵਰਾਤੀ ਮੇਲੇ।

ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਚਲਾਇਦੇ ਬਾਰਹ ਵਾਟੀ ਖਰੇ ਦੁਹੇਲੇ।

ਵਿਣੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨ ਸਿਝਨੀ ਬਾਜੀਗਰ ਕਰਿ ਬਾਜੀ ਖੇਲੇ।

ਅੰਨ੍ਹੈ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹੀ ਠੇਲੇ ॥

(ਵਾਰ ੧੫:੫)

ਇੰਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਮਨੋਂ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਸੰਜਮਿਤ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਕੇਂਦਰੀ

ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ ਅਸਮਾਜਿਕ, ਅਸਹਿਜ, ਅਮਾਨਵੀ, ਨਾਰੀ-ਵਿਰੋਧੀ, ਅਵੁਨਤੀ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ : ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮਨੁ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਪਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ। ਸਨਾਤਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਕੇ 'ਸਤੀ' ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਅਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਨਕੇ-ਦਾਦਕੇ ਸਭ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ਼ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁਹਾਗਣ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ, ਵੇਦ ਵਿਚ, ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਖ ਰੂਪ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ:

ਪੇਵਕੜੈ ਘਰਿ ਲਾਡਲੀ ਮਾਊ ਪੀਊ ਖਰੀ ਪਿਆਰੀ।

ਵਿਚਿ ਭਿਰਾਵਾਂ ਭੈਨੜੀ ਨਾਨਕ ਦਾਦਕ ਸਪਰਵਾਰੀ।

ਲਖਾਂ ਖਰਚ ਵਿਆਹੀਐ ਗਹਣੇ ਦਾਜੁ ਸਾਜੁ ਅਤਿ ਭਾਰੀ।

ਸਾਹੁਰੜੈ ਘਰਿ ਮੰਨੀਐ ਸਣਖਤੀ ਪਰਵਾਰ ਸਧਾਰੀ।

ਸੁਖ ਮਾਣੈ ਪਿਰੁ ਸੇਜੜੀ ਛਤੀਹ ਭੋਜਨ ਸਦਾ ਸੀਗਾਰੀ।

ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣੁ ਗਿਆਨ ਵਿਚਿ ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਨਿਹਚਉ ਨਾਰੀ ॥

(ਵਾਰ ੫:੧੬)

ਸ਼ੁਭ ਅਮਲ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰ : ਗੁਰਮਤਿ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਪਧਤੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰ, ਫੋਕਟ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਦੇਵ-ਪੂਜਾ, ਬੌਧਿਕ ਚਤੁਰਾਈਆਂ, ਸਿਆਣਪਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਮਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚਿਤ

ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦਾ ਆਚਾਰ ਸੱਚ-ਅਸ਼੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤਮ ਲਕਸ਼ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਪ, ਤਪ, ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀਆਂ, ਹਵਨ, ਯੱਗ, ਦੇਵ-ਭੇਟਾ, ਵਰਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧੀਆਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਬਾਂ 'ਤੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਦੇਵ-ਪੂਜਾ, ਵਰਦਾਨ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਬੋਧ, ਵਰਣ-ਅਵਰਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ, ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ, ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਚਾਰ ਵੇਦ, ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ, ਖੰਡਣ-ਮੰਡਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਹੋਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੁਭ ਆਚਰਨ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਨਰਕ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਲਖ ਲਖ ਹੋਮ ਜਗ ਨਈਵੇਦ ਕਰੋੜੀ।

ਵਰਤ ਨੇਮ ਸੰਜਮ ਘਣੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਲਖ ਤੰਦੁ ਮਰੋੜੀ।

ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸੰਜੋਗ ਲਖ ਪੁੰਨ ਦਾਨੁ ਉਪਕਾਰ ਨ ਓੜੀ।

ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਰੇਵਣੇ ਵਰ ਸਰਾਪ ਲਖ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜੀ।

ਦਰਸਨ ਵਰਨ ਅਵਰਨ ਲਖ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਬੰਧਨ ਤੋੜੀ।

ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਲਖ ਜੋਗ ਭੋਗ ਲਖ ਝਾੜਿ ਪਛੋੜੀ।

ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭ ਕਿਹੁ ਲਖ ਸਿਆਣਪ ਸੱਭਾ ਥੋੜੀ।

ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਅਚਾਰੁ ਚਮੋੜੀ ॥

(ਵਾਰ ੧੮:੧੯)

ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਸਨਾਤਨੀ ਮਤਾਂ (ਜੈਨ ਮਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਹੀ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਅਗਿਆਨਮਈ ਕਰਮ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਪੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਕੁੰਭ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਭਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨੀਂਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਬਿਸਤਰ ਤੋਂ ਉਠ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਗਿਆਨ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਖੋਟੀ ਮਤਿ ਰੂਪ ਮੈਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

—ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਿ ਜਾਗ ਜਗਾਇਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਤੀਰਥ ਨਾਇ ਭਰਮ ਗਵਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੨੦:੫)

—ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਨਾਵਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਲੈ ਦੁਰਮਤਿ ਮਲੁ ਧੋਵੈ। (ਵਾਰ ੨੮:੯)

ਵਹਿਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਵਕਤ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨਾਲ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਜ ਗ੍ਰਹਿ-ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਵਿਚਾਰ, ਹਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮਹੂਰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਤੂ ਆਦਿ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਦੂਰ ਕਰਨ, ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣ, ਗਤੀ ਕਰਵਾਉਣ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਪਾਪ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ, ਅਹਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਾਉਣ, ਤਿਥੀ-ਵਾਰ ਵਿਚਾਰਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਨੇ ਜਿਸ ਮਾਨਵ-ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਘਾੜਤ-ਘੜੀ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਨਮਈ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ 'ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੁਹਾਗਾ' ਵਾਲੀ ਉਹ ਫਸਲ ਬੀਜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਫਲ ਫਲ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਕਦੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦਾ ਸ਼ਗਨ, ਚੰਗੀ-ਮੰਦੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਝ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਣ, ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਦੇ ਬੋਲਣ (ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਰੋਣ) ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਅਮੁੱਲ ਜੀਵਨ-ਅਵਧੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਅਗਿਆਨ-ਜਨਿਤ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕ ਕੇ ਦਰ-

ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਾਡੀਰਾਹ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਜਾ ਖਬਾ ਸਉਣੁ ਨ ਮੰਨਿ ਵਸਾਇਆ।

ਨਾਰਿ ਪੁਰਖ ਨੋ ਵੇਖਿ ਨ ਪੈਰੁ ਹਟਾਇਆ।

ਭਾਖ ਸੁਭਾਖ ਵੀਚਾਰਿ ਨ ਛਿਕ ਮਨਾਇਆ।

ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਨ ਸੇਵਿ, ਨ ਪੂਜ ਕਰਾਇਆ।

ਭੰਭਲਭੂਸੇ ਖਾਇ ਨ ਮਨੁ ਭਰਮਾਇਆ।

ਗੁਰਸਿਖ ਸਚਾ ਖੇਤੁ ਬੀਜ ਫਲਾਇਆ ॥

(ਵਾਰ ੨੦:੮)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਾਡੀਰਾਹ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ- ਲੀਹਾ ਅੰਦਰਿ ਚਲੀਐ ਜਿਉ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ, ਸਤਿਗੁਰ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਚਲਾਇਆ, ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਚਲਾਇਆ, ਆਦਿ। ਗਾਡੀਰਾਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ- ਕੱਚੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਉਹ ਤੰਗ ਲੀਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹੀਏ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਲੀਹ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੀਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਹਿਚਕੋਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਂਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਅਰੁੱਕ ਗੱਡੀ ਵੀ ਸਾਂਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਗਾਡੀਰਾਹ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੂਰਵਕ ਹੋਵੇ। ਹੁਕਮ, ਰਜਾ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਮਰਯਾਦਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸੂਧੇ ਸੂਧੇ ਰੇਗਿ ਚਲਹੁ’ ਵਾਲਾ ਹੁਕਮ-ਆਖ਼ਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ‘ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ ਚਲਾਯਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਜਾਂ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਡੀਰਾਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ ਅਰਥਾਤ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੂਰਵਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਸੁਖਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਹੋਰ ਪੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਚੇਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਭਾਣੇ ’ਤੇ ਅਡੋਲ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ’ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਤੀ ਵੇਦ-ਕਤੇਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਥਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਹੁਕਮ

ਵਿਚ ਰਹੇ ਬਿਨਾ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਭਾਵ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਿਨਾ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਆਪਸੀ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਮਹੌਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਵ-ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਜੋ ਲੀਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਾਈਆਂ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਜਾਵੇ, ਯਥਾ:

—ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਹਚਲੁ ਚਲਣੁ ਭਾਣੈ।

ਵੇਦ ਕਤੇਬਹੁੰ ਬਾਹਰੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਕਉਣੁ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ। (ਵਾਰ ੬:੧੯)

—ਲੀਹਾ ਅੰਦਰਿ ਚਲੀਐ ਜਿਉਂ ਗਾਡੀ ਰਾਹੁ।

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਸਾਧਸੰਗਿ ਨਿਬਾਹੁ। (ਵਾਰ ੯:੧੪)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਅਘੜ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ੧੨ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਸਹਿਜ, ਅਸੁਭਾਵਿਕ, ਅਸੰਤੁਲਿਤ, ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜਾਣ ਕੇ ਇਕ ਸਹਿਜ, ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲਾ ਨਵੀਨ ਪੰਥ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਪਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਦੁਰਗਮ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗਾਡੀਰਾਹ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਪੱਧਰਾ ਹੈ। ੧੨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ੧੬ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਇੱਕੋ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੀਬਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਨੂੰ ਅਹੰ-ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਾਂਗ ਠੰਡਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ੧੨ ਤਿਲਕ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤਿਲਕ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣ ਕੇ ਰਹਰਾਸਿ ਰੂਪ ਸੱਚੀ ਰਾਸ਼ੀ (ਪੁੰਜੀ) ਵਿਚ ਚਿਤ ਲਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਰਣੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ੧੨ ਵੰਨੀ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਅੰਤਰਿਕ ਸੁਧਤਾ ਅਤੇ ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ; ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਪਾਰਸ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਰਸ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਬਾਰਹ ਪੰਥ ਸੁਧਾਇ ਕੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਚਲਾਇਆ।

ਸੂਰਜ ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਵਿਚਿ ਸਸੀਅਰੁ ਇਕਤੁ ਮਾਹਿ ਫਿਰਾਇਆ।

ਬਾਰਹ ਸੋਲਹ ਮੇਲਿ ਕਰਿ ਸਸੀਅਰ ਅੰਦਰਿ ਸੂਰ ਸਮਾਇਆ।

ਬਾਰਹ ਤਿਲਕ ਮਿਟਾਇ ਕੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਿਲਕੁ ਨੀਸਾਣੁ ਚੜਾਇਆ।

ਬਾਰਹ ਰਾਸੀ ਸਾਧਿ ਕੈ ਸਚਿ ਰਾਸਿ ਰਹਰਾਸਿ ਲੁਭਾਇਆ।

ਬਾਰਹ ਵੰਨੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਾਰਹ ਮਾਸੇ ਤੋਲਿ ਤੁਲਾਇਆ।

ਪਾਰਸ ਪਾਰਸਿ ਪਰਸਿ ਕਰਾਇਆ ॥

(ਵਾਰ ੭:੧੨)

ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਪਰਿਤਿਆਗ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ: ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਣਤਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੂਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਅਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ੧੨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਅਹੰ-ਮੁਕਤੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਅਹੰ ਇੱਕੋ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਹੰ-ਗ੍ਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਹਿਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਇਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਬਿਮਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਹੰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਉਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸਮਝੋ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

-ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਪਰਹਰੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ਖਸਮੈ ਦਾ ਭਾਣਾ॥

ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣਾ॥ (ਵਾਰ ੧੮:੨੧)

-ਕਰੈ ਨ ਗਰਬੁ ਗੁਮਾਣੁ ਹਸੈ ਹਸਾਇਆ। (ਵਾਰ ੧੯:੩)

-ਹਉਮੈ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰਿ ਮਨਿ ਵਸਿ ਆਣੀਐ॥ (ਵਾਰ ੧੯:੪)

ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਹੰ-ਮੁਕਤਿ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਬਿਨਾ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਸਕੀਨ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸੇਵਕ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਚ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਾ ਭਾਵ ਸੁਆਰਥ ਤਿਆਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ-ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਨਿਮਾਣੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਜਤਾਉਂਦੇ:

-ਪਾਣੀ ਪੀਹਣੁ ਘਤਿ ਸੇਵਾ ਘਾਲੀਐ।

ਮਸਕੀਨੀ ਵਿਚਿ ਵਤਿ ਚਾਲੇ ਚਾਲੀਐ ॥

(ਵਾਰ ੩:੮)

-ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਮੁਰੀਦੈ ਥੀਵਣਾ।

(ਵਾਰ ੩:੧੯)

-ਉਤਮ ਮਧਮ ਨੀਚ ਲਖ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨੀਚਹੁ ਨੀਚ ਸਦਾਏ।

-ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰਸਿਖੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ। (ਵਾਰ ੮:੨੪)

-ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੁ ਨਿਵਿ ਚਲਣੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ਨ ਆਪੁ ਗਣਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੨੬:੪)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ “ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ” ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜ ਤਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਤੀ ਨੀਵੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਪਰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਕਰਮ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਰ ਨੀਵੇਂ ਹਨ, ਪਰ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਕਾਰਨ ਵਡਭਾਗੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਚਾਈਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਰ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਅੰਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ। ਬਚਨ ਹੈ:

-ਸਭ ਦੁੰ ਨੀਵੀ ਧਰਤਿ ਹੈ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਹੋਈ ਓਡੀਣੀ।

ਧੀਰਜੁ ਧਰਮੁ ਸੰਤੋਖੁ ਦ੍ਰਿੜੁ ਪੈਰਾ ਹੇਠਿ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲੀਣੀ।

ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਛੁਹਿ ਆਵੀਣੀ ਹੋਈ ਲਾਖੀਣੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਛਹਬਰ ਛਲਕ ਰੇਣੁ ਹੋਇ ਰੀਣੀ।

ਮਿਲਿਆ ਮਾਣੁ ਨਿਮਾਣੀਐ ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ ਪੀਇ ਪਤੀਣੀ।

ਜੋ ਬੀਜੈ ਸੋਈ ਲੁਣੈ ਸਭ ਰਸ ਕਸ ਬਹੁ ਰੰਗ ਰੰਗੀਣੀ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਹੈ ਮਸਕੀਣੀ॥

(ਵਾਰ ੪:੨)

-ਮਾਣਸ ਦੇਹ ਸੁ ਖੇਹ ਹੈ ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਜੀਭੈ ਲਈ ਨਕੀਬੀ।

ਅਖੀ ਦੇਖਨਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਰਾਗ ਨਾਦ ਕੰਨ ਕਰਨਿ ਰਕੀਬੀ।

ਨਕਿ ਸੁਵਾਸੁ ਨਿਵਾਸੁ ਹੈ ਪੰਜੇ ਦੂਤ ਬੁਰੀ ਤਰਤੀਬੀ।

ਸਭ ਦੁੰ ਨੀਵੇ ਚਰਣ ਹੋਇ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਨਸੀਬੁ ਨਸੀਬੀ।

ਹਉਮੈ ਰੋਗੁ ਮਿਟਾਇਦਾ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਾ ਕਰੈ ਤਬੀਬੀ।

ਪੈਰੀ ਪੈ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਿ ਗੁਰ ਸਿਖ ਸੁਣਿ ਗੁਰਸਿਖ ਮਨੀਬੀ।

ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦੁ ਗਰੀਬੀ ॥

(ਵਾਰ ੪:੩)

-ਉਚੈ ਅੰਗ ਨ ਪੂਜੀਅਨਿ ਚਰਣ ਧੂੜਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਮਸਾਲਾ। (ਵਾਰ ੨੫:੧੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਗਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਕ ਹਨ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਤਨੀ ਕੀੜੀ, ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮਕੜੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ, ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ, ਸਪੇਰੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਣਕੇ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀਆਂ, ਨਿਮਾਣੇ ਘਾਹ, ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ, ਮਣੀ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਸੱਪ, ਛੋਟੇ ਜਿਤਨੇ ਤਿਲ, ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਪਾਹ ਦੇ ਵੜੇਵੇਂ, ਕੇਸਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੂਟੇ, ਅਨਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਾਣੇ, ਰੇਤ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਣਕੇ, ਖਸਖਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਦਾਣੇ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤੇ ਗੰਨੇ, ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਣੀ, ਤੀਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਚੰਦ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਣ ਹਨ। ਭਾਈ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛਾਪ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਣੀ ਤੋਂ ਮੋਤੀ ਸਿਪ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੇਸਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਲੋਕ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਾਰਸ ਦੀ ਟੁੱਕੜੀ ਅਸ਼ਟਧਾਤੂ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਣੀ ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਲੋਕ ਛਿਪ-ਛਿਪ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਰੇ ਦੇ ਰਸਾਇਣ ਤੋਂ ਬਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਤੀ ਅਨਮੋਲ ਹੈ। ਵਡਿਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਆਪਾ ਗਿਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ:

ਲਹੜੀ ਹੋਇ ਚੀਚੁੰਗਲੀ ਪੈਧੀ ਛਾਪਿ ਮਿਲੀ ਵਡਿਆਈ।

ਲਹੜੀ ਘਨਹਰ ਬੁੰਦ ਹੁਇ ਪਰਗਟੁ ਮੋਤੀ ਸਿਪ ਸਮਾਈ।

ਲਹੜੀ ਬੂਟੀ ਕੇਸਰੈ ਮਥੈ ਟਿਕਾ ਸੋਭਾ ਪਾਈ।

ਲਹੜੀ ਪਾਰਸ ਪਥਰੀ ਅਸਟ ਧਾਤੁ ਕੰਚਨ ਕਰਵਾਈ।

ਜਿਉ ਮਣਿ ਲਹੜੇ ਸਪ ਸਿਰਿ ਦੇਖੈ ਲੁਕਿ ਲੁਕਿ ਲੋਕ ਲੁਕਾਈ।

ਜਾਣਿ ਰਸਾਇਣੁ ਪਾਰਿਅਹੁ ਰਤੀ ਮੁਲਿ ਨ ਜਾਇ ਮੁਲਾਈ।

ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਨ ਆਪੁ ਗਣਾਈ ॥

(ਵਾਰ ੪:੪)

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਦੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਭਾਵਨਾ-ਅਧੀਨ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਤਿਕਥਨੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚਰਿਤਰ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਭਰੇ ਸਵਾਰਥਮੁਖੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਅਹੰਮਈ

ਸਵਾਰਥਮੁਖੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੋ ਕਿਰਦਾਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਮ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਆਪ ਵਿਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮੂਰਤ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਤੁਲ ਹੈ, ਅਲੱਭ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ “ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ” ਕਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹਉਮੈਂ-ਰਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਦਾਰ ਸਿਰਜਿਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਮਨਾਂਕਿਤ ਬਚਨ, ਜੋ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ-ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਿਰਤਘਣ, ਹਰਮਾਖੋਰ, ਨਿੰਦਕ, ਬੇਮੁਖ, ਦੁਸ਼ਟ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ:

ਮੈ ਜੇਹਾ ਨ ਅਕਿਰਤਿਘਣੁ ਹੈ ਭਿ ਨ ਹੋਆ ਹੋਵਣਿਹਾਰਾ।

ਮੈ ਜੇਹਾ ਨ ਹਰਾਮਖੋਰੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਅਵਗੁਣਿਆਰਾ।

ਮੈ ਜੇਹਾ ਨਿੰਦਕੁ ਨ ਕੋਇ ਗੁਰੁ ਨਿੰਦਾ ਸਿਰਿ ਬਜਰੁ ਭਾਰਾ।

ਮੈ ਜੇਹਾ ਬੇਮੁਖੁ ਨ ਕੋਇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤੇ ਬੇਮੁਖ ਹਤਿਆਰਾ।

ਮੈ ਜੇਹਾ ਕੋ ਦੁਸਟ ਨਾਹਿ ਨਿਰਵੈਰੈ ਸਿਉ ਵੈਰ ਵਿਕਾਰਾ।

ਮੈ ਜੇਹਾ ਨ ਵਿਸਾਹੁ ਧੋਹਿ ਬਗਲ ਸਮਾਧੀ ਮੀਨ ਅਹਾਰਾ। (ਵਾਰ ੩੭:੨੯)

ਸੇਵਾ ਭਾਵ: ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ‘ਨਿਵ ਚਲਣ ਗੁਰ ਮਾਰਗ ਦਸੈ, ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ ਅਤੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਜਗ ਪੈਰੀਂ ਪਾਏ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਗੁਰਮੁਖਤਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ-ਆਪਾ ਮਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਲੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੱਗ, ਦੇਵ-ਭੋਗ, ਨੈਵੇਦ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਭੁੱਖੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਣਾ ਪਾ ਦੇਣਾ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਗੁਰਭਾਈ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਸਾਧਸੰਗਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਦਬ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ:

-ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦੁ ਨ ਗਲੀ ਹੋਵਣਾ। (ਵਾਰ ੩:੧੮)

-ਜਗ ਭੋਗ ਨਈਵੇਦ ਲਖ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਖਿ ਇਕੁ ਦਾਣਾ ਪਾਇਆ।

ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤੁਸਟੁ ਕਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਿਰਮ ਚਖਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੭:੧੩)

-ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਉ ਭਾਉ ਕਰਿ ਸੇਵਕ ਸੇਵ ਕਾਰ ਕਮਾਏ।

ਮਿਠਾ ਬੋਲਣ ਨਿਵ ਚਲਣੁ ਹਥਹੁ ਦੇ ਕੈ ਭਲਾ ਮਨਾਏ। (ਵਾਰ ੮:੨੪)

ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਸਤੇ ਤੱਪਤ ਝਾਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਦੀ ਧੂੜ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਉਡ-ਉਡ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਮਟਕੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪਿਆਸਿਆਂ ਦੀ ਠੰਡੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਸੁੰਦਰ ਪਦਾਰਥ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛਕਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਕਰਿ ਸੇਵ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਾਇਆ।

ਤਪਤੁ ਝਾਤਿ ਵਿਛਾਇ ਧੂੜੀ ਨਾਇਆ।

ਕੋਰੇ ਮਟ ਅਣਾਇ ਨੀਰੁ ਭਰਾਇਆ।

ਆਣਿ ਮਹਾ ਪਰਸਾਦੁ ਵੰਡਿ ਖੁਆਇਆ। (ਵਾਰ ੨੦:੧੦)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮ ਵਾਂਗ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸਮਰਪਿਤ ਸੇਵਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ, ਨੀਂਦ, ਖਾਣਾ, ਸੌਣਾ ਸਭ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਹਿੱਤ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਾ ਆਟਾ ਪੀਹੇ, ਲੰਗਰ ਲਈ ਪਾਣੀ ਲਿਆਵੇ, ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਪੱਖਾ ਝੱਲੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਏ, ਸੰਜੀਦਗੀ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਹੱਸੇ, ਨਾ ਗ਼ਮਗੀਨ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਰਹੇ:

ਗੋਲਾ ਮੁਲ ਖਰੀਦੁ ਕਾਰੇ ਜੋਵਣਾ।

ਨਾ ਤਿਸੁ ਭੁਖ ਨ ਨੀਂਦ ਨ ਖਾਣਾ ਸੋਵਣਾ।

ਪੀਹਣਿ ਹੋਇ ਜਦੀਦ ਪਾਣੀ ਢੋਵਣਾ।

ਪਖੇ ਦੀ ਤਾਗੀਦ ਪਗ ਮਲਿ ਧੋਵਣਾ।

ਸੇਵਕ ਹੋਇ ਸੰਜੀਦੁ ਨ ਹਸਣੁ ਰੋਵਣਾ।

(ਵਾਰ ੩:੧੮)

ਚਲਦਾ...

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

—ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੈਰਾਗਮਈ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ “ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਪਰ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਆਓ! ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਵਾਚਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਥਰ-ਮਨ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਰਾਜ ਹਥਿਆਉਣ ਤੇ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਿਆਸਾ ਮਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਖੁਦਾਪ੍ਰਸਤ ਸੀ, ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਖਲਕਤ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ।^੧ ਉਹ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਲ ਹੀ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਐਨੀ ਚਿੜ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਵੱਜਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਜਲਾ ਦੇਣ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਰ ਲਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਵੱਈਆਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।^੨ ਇਕ ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ (ਸੰਗੀਤ) ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂਕਿ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ।

ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਅ ਸੋਚੇ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।^੩ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

*ਗਲੀ ਵਿਕਾਸ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ, ਮਲੋਟ-੧੫੨੧੦੭. ਮੋ: ੯੩੧੭੭-੯੧੪੧੪

ਹਿੰਦੋ ਹਿੰਦੂ ਨਿਰਬੀਜ ਹੋ ਕਰਨੇ।

ਸਾਹਿ ਨੌਰੰਗੇ ਜੋ ਲਿਖ ਬਰਨੇ।

ਤੁਰਕ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਨੇ।

ਔਰ ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਪਾਛੇ ਫਰਨੇ।^੪

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਕੁਹਾੜਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਜਜੀਆ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਟੈਕਸ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਭਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ।^੫ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਡਰ ਜਾਂ ਲਾਲਚ 'ਚ ਆ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਧਰਮ-ਪਰਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਵਾ ਮਣ ਜੰਜੂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਕਤਲਗਾਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ

ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਚਾਓ ਦੀ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਆਪ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸ਼ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਓ!” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬੁਲਾਵਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪ ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਥੇ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰਸਤੇ 'ਚ ਸ਼ੇਕਰਸਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਧੀਰਜ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਧਰੇ ਫ਼ਰਾਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਦੇਗ ਵਿਚ ਉਬਾਲਿਆ ਗਿਆ; ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਨਾਂ ਦੇ ਜਲਾਦ ਨੇ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਹੇਤ ਸੀਸ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਸਾਕਾ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ:

ਠੀਕਰਿ ਫੋਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿੰਨਹੂੰ ਆਨ॥੧੫॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕੇ ਸੋਕ॥

ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰ ਲੋਕ॥੧੬॥

ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਜਿਸ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਥਾਂ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ 'ਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਸੀਸ ਗੰਜ' ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਆਈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਅਸਮਾਨ ਖੂਨ ਵਰਗਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਰੰਗਰੇਟਾ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਖਿਆ “ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ!” ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ‘ਸੀਸ’ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।

ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ, ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਜਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧੜ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਪਲੰਘ ਉੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਵੇ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸਥੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਗਾਗਰ ਧਰਤੀ 'ਚ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ 'ਚ,

ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਤਲ ਮਕਤੂਲ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਠੀਕਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਭੰਨਿਆ।

ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪੰਛੀ ਫੀਨਿਕਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।^੬ ਜਿਹੜਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ 'ਚ ਆਪ ਹੀ ਤੀਲਾ-ਤੀਲਾ ਜੋੜ ਕੇ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਉਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ 'ਚ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ 'ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ' ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ:

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ॥ ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੁ ਮਹਿ ਸਾਕਾ॥
ਸਾਧਨਿ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ॥੩॥
ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥ ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰੁ ਨ ਦੀਆ॥
ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕੀਏ ਕੁਕਾਜਾ॥ ਪ੍ਰਭ ਲੋਗਨ ਕੋ ਆਵਤ ਲਾਜਾ॥੪॥

ਦੋਹਰਾ

ਠੀਕਰਿ ਫੋਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ॥
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ 'ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ' ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਪਰੰਤੂ ਮੁੱਦਾ 'ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ' ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੀ, ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਾ ਸੀ। ਜ਼ੁਲਮ-ਜ਼ਬਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਨੇ ਖੂਬ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸਾਨੂੰ, ਹੈ ਬਣ ਕੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ।
ਧਰਮ ਸਾਰੇ ਪਵਿਤਰ ਨੇ, ਕਰੋ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰ।

... ..

ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭੀੜ ਜੇ ਸੁੰਨਤ ਨਮਾਜ਼ ਉੱਤੇ।
ਜਾਂ ਲਗਦੀ ਰੋਕ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਤੇ।
ਗੁਰੂ ਨੇ ਤਦ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਦੁਖੀ ਦੀ ਪੀੜ ਹਰਨੀ ਸੀ।
ਸੀ ਦੇਣਾ ਸੀਸ ਏਦਾਂ ਹੀ, ਨਾ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸੀ ਉਚਰਨੀ ਸੀ।^੭

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਹਿਤ

ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦੇਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣੀ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਆਤਮਿਕ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਜਿੱਡਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।^੯ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਜ.ਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ।”^{੧੦}

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਜਗਤ 'ਚ ਰੋਸ ਤੇ ਰੋਹ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਖੜਗ ਤੇ ਖੰਡਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰਲੱਥ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਰਣਭੂਮੀ 'ਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਲਈ ਫੌਲਾਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।^{੧੦} ਸਿੱਖੀ ਦਾ ‘ਸੰਤ’ ਸਰੂਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ’ ਦੇ ਸਰੂਪ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਹਵਾਲੇ:-

੧. J.N. Sarkar, Aurangzab, p.111.
੨. S.M. Latif, History of Punjab, p. 175-76.
੩. Maucauliffi, Life of Guru Teg Bahader, p. 39.
੪. ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਭੰਗੂ), ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫਾ ੩੬.
੫. Prof. Puran Singh, The Ten Masters, p. 92.
੬. ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫਾ ੨੬੩.
੭. ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੭੫, ਸਫਾ ੫੧.
੮. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੧੯.
੯. ਉਹੀ, ਸਫਾ ੨੫.
੧੦. Sir, Gokal Chand Narang, Transformation of Sikhism, p. 17.

ਹੱਡ ਬੀੜੀ :

ਸਿੱਖ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਚੀ?

-ਸ. ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ*

ਸੰਨ ੧੯੮੪ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ੪੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੮੪ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ੧੦ ਕੁ ਵਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉੱਥੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਹਜ਼ੂਮਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਅੰਦਰ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸੜਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੱਠ ਦੰਦ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਦੂਜਾ ਪੱਥਰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਉੱਠਿਆ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹੋ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ 'ਬੰਬ ਲਿਆਓ ਕੱਢ ਕੇ'! ਬੰਬ ਕੀ ਸੀ? ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੁੱਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਭੱਜ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੇਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੰਧਾਂ ਟੱਪੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਜਣੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੌ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਹੂ-ਲਹਾਨ ਦੌੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਉਖੜ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦੌੜ ਪਿਆ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਚੌਂਕੀ ਉੱਤਮ ਨਗਰ ਪੁੱਜਾ। ਵੈਸੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਏਨੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਾਇਆ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਆਈ.ਐਸ.ਆਈ. ਰਾਜਾ ਗਾਰਡਨ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਏਨਾ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪਏ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਵੀ ਹਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਿਰ ਮੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਸੀ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰਜਾਈ ਸਿਉਣ ਵਾਲੀ ਕੰਧੂਈ

ਨਾਲ ਟਾਂਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਤੜਫਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੇ ਗੋਲੀਆਂ ਖਵਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾ ਖਾਧੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਲੜਕੇ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਐਸ. ਆਈ. ਹਸਪਤਾਲ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤਕ ਰੁੱਕਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਰੁੱਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਰੁੱਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਟ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਰੁੱਕੇ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਮੇਰਾ ਭੋਗ ਵੀ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਲੱਖ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਵਾ ਲੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਯਾਦ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਉੱਠਣਾ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਣਾ, ‘ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜ... ਬਹਿ ਕਿਉਂ ਗਿਆ ਏਂ..... ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਛੱਡ ਆਇਐਂ.. ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੜਨ ਦੇਣਾ। ਤੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ... ਤਨਖਾਹ ਲੈਣੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ... ਕੰਮ ਕਰ ਕੰਮ..’ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਿਲਕ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨਗਰ ਦੀ ਗਲੀ ਨੰ: ੨੧ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੁਨੈਣਾਂ, ਰੁਮਾਲ ਆਦਿ ਵੀ ਵੇਚੇ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨ ਮਿਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੁਣ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਬੱਤੂਵਾਲ (ਮੋਗਾ) ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲਗੜ ਸਾਹਿਬ, ਪਿੰਡ ਬੱਤੂਵਾਲ, ਤਹਿ:ਧਰਮਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ ਵਿਖੇ ਅੱਠ-ਰੋਜ਼ਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੧ ਤੋਂ ੨੮ ਸਤੰਬਰ, ੨੦੧੪ ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ੧੦੮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਭਾਈ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ, ਮੈਂਬਰ, ਭਾਈ ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂਬਰ (ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਰੋਣੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਭਾਈ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਕਵੀਸ਼ਰ ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ, ਢਾਡੀ ਭਾਈ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਲੁਬਾਣਾ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੁਬਾਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਲੂਣ’ ਅਤੇ ‘ਬਾਣਾ’(ਵਣਜ-ਵਪਾਰ) ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਲੂਣ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ-‘ਲੁਬਾਣਾ’। ਲੁਬਾਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਬਾਣਾ, ਲੁੰਬਾਣਾ ਅਤੇ ਲੋਬਾਣਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰਾ ਜਾਂ ਬਣਜਾਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਲੁਬਾਣਾ’ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਲੂਣ, ਖੰਡ, ਘਿਉ, ਚਾਵਲ, ਰੂਂ, ਰਵਾ, ਹਲਦੀ, ਗੁੜ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਡਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਵੇਚਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ, ਊਠ, ਬਲਦ, ਖੱਚਰਾਂ ਆਦਿ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ੧੦੦ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਖਾਂਡਾ ਜਾ ਟਾਂਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜਾਅ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟਾਂਡਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ‘ਲੁਬਾਣਾ’ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਗਏ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦੀਵਾਲੀ, ਵੈਸਾਖੀ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਸਵੰਧ ਭੇਟਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ‘ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਪੇਲੀਆ ਗੋਤਰ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਬੋਹੜੂ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਬਿੰਨੇ ਜੀ ਦੇ ਪੜਪੋਤਰੇ, ਸ੍ਰੀ ਅਰਬੇ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਾਸ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁਜੱਫਰਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਟਾਂਡਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ “ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੋਮਰ ਬਿੰਜਲ ਉੱਤੋਂ ਕੀ” ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ:

“ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਬੇਟਾ ਦਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਅਰਬੇ ਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਬਿੰਨੇ ਕਾ, ਬੰਸ

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ।

ਬੋਹੜੁ ਸ਼ਾਹ ਕੀ।...”

ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਲੁਬਾਣਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਸਾਉਣ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਉਣ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਬੋਹੜ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਬੋਹੜ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਜੀ (ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਜੀ ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸਨ) ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ੨੮ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਖਾਂਡਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਨਾਇਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ, ਊਠ, ਖੱਚਰ, ਬਲਦ ਤੇ ਹਾਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਟਾਂਡੇ ਕਰਕੇ ‘ਖਾਂਡਾ’ ਨਗਰ ਨੂੰ ‘ਮੋਟਾ ਟਾਂਡਾ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰਕ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਯਾਰਕੰਦ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਅਦਿ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ‘ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ’ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਨਗਰ ਅਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰਬਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫੇਰੀ ‘ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਂਡਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਰਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ‘ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਦਾਸ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ੧੬੬੦ ਈ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਵੀ

ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰੂੜ ਰਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਾਸ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮਟਨ, ਮਾਰਤੰਡ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਗਰੀ ਟਾਂਡਾ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। “ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਂਡਾ ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ” ਅਨੁਸਾਰ:

“...ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਮਹਲ ਸਤਮਾਂ ਬੇਟਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਦਾ, ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਸੌਂ ਸਤਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੱਖੇ ਜੇਠ ਦੀ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਹੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਆਏ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ ਮੇਂ। ਗੈਲੇ ਮਖਣ ਸ਼ਾਹ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਦਾਸੇ ਦਾ, ਪੋਤਾ ਬੰਨੇ ਦਾ, ਨਾਤੇ ਬੋਹੜ ਕੇ ਬੰਸ ਸਾਉਣ ਕੀ ਪੇਲੀਆ ਗੋਤਰ ਬਨਜਾਰਾ। ...ਗੈਲੇ ਮਖੂ ਚੰਦ ਆਇਆ ਚੇਲਾ ਅਲਮਸਤ ਜੀ ਦਾ, ਪੋਤਾ ਚੇਲਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਚੇਲਾ ਬਾਣਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕਾ, ਨਾਦੀ ਬੰਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ, ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫਕੀਰ ਆਏ, ਮਖਣ ਸ਼ਾਹ ਕੇ ਟਾਂਡੇ ਮੇਂ। ਚਾਰ ਮਾਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ ਰਹੇ।...”

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਸੋਲਜਈ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ-ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਜਵੰਦਾ ਸ਼ਾਹ, ਭਾਈ ਕੁਸ਼ਾਲ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਰਦਾ-ਪੁੱਜਦਾ ਪਰਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਕੰਮ ਵਪਾਰ ਅਥਵਾ ਸੌਦਾਗਰੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਤੇ ਜਲ-ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਦਿਨ ਦੁਗਨੀ ਰਾਤ ਚੌਗਣੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਲਈ ਕਾਰ-ਭੇਟਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੈਸਾਖੀ, ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪਰਵਾਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਜੈ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਪਣੇ ਰਾਏਸੀਨਾ ਵਾਲੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੇਚਕ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਬਿਮਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਗਤ ਘਬਰਾ ਗਈ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ? ਗੁਰੂ ਜੀ “ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ” ਕਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ “ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ” ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ:

“...ਮਹਾਰਾਜ! ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈਂ, ਸਾਡਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਅਇ ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ, ਸੰਗਤ ਕੋ ਕਿਸ ਕੇ ਲੜ ਲਾਇ ਚਾਲੇ ਹੈਂ? ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਆਂਖ ਉਗੇੜ ਇਨ ਕੀ ਤਰਫ ਦੇਖਾ, ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੇ ਬਚਨ ਹੋਆ- ਪਾਂਚ ਪੈਸੇ ਨਲੀਏਰ ਲੈ ਆਏ। ਬਚਨ ਪਾਇ ਨਿਕਟ ਬੈਠੇ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਜੀ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਹਾਥ ਛੁਹਾਇ ਤੀਨ ਦਫਾ ਦਾਈਂ ਭੁਜਾ ਹਿਲਾਇ ਕੇ ਕਹਾ- ‘ਹਮਾਰੇ ਪੀਛੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਕਾ ਗੁਰੂ ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ, ਬਕਾਲੇ ਨਗਰੀ ਮੇਂ ਹੈ, ਉਨ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਈਏ! ਦੀਵਾਨ ਜੀ! ਇਹ ਗੁਰਆਈ ਕੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਕਾਲਾ ਗਾਉਂ ਮੇਂ ਲੈ ਜਾਇ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਗੇ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦੇਨੀ। ਅਸਾਂ ਕੇ ਬਾਦ ਆਜ ਸੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਜਾਇ ਕੇ ਉਨਾਂ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵਣ।...”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਭੋਗਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ “ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ” ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ:

“...ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਲਿਵ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਗੈਲ ਲਗ ਗਈ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਹੋਨੇ ਲਾਗਾ। ਇਸੀ ਦਿਵਸ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਚਉਦਹ ਕੇ ਦਿਹੂੰ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਰੈਨ ਬਿਤੀਤ ਹੋਈ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੀ ਜੋਤਿ ਮੇਂ ਸਮਾਇ ਗਏ।...ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਆਦਿ ਮੁੱਖੀਆਂ ਅਗਲੇ ਦਿਵਸ ਪੂਰਨਮਾਂ ਕੇ ਦਿਹੂੰ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਕੋ ਗੈਲ ਲੈ ਭੋਗਲਪੁਰ ਨਗਰੀ ਕੇ ਪਾਸ ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੱਟ ਪਰ ਜਾਇ ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦੀਆ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਬੱਸੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਮਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ ਪਾਠ ਪਰਾਰੰਭ ਕਰਾਇਆ।...”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ

ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ “ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ” ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ:

“...ਅਰਦਾਸੀਏ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹਾਥ ਬਾਂਧ ਬਚਨ ਕੀਆ, ਮਹਾਰਾਜ! ਦਿਹਲੀ ਸੇ ਮਾਤਾ ਬੱਸੀ ਜੀ ਦਿਲਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਕੋ ਗੈਲ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਗੇ ਸੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਦਾਸ ਸੇ ਬਚਨ ਕੀਆ ਕਿ ਸੰਗਤ ਕੋ ਆਗੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਲਾਈਏ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬਚਨ ਪਾਇ ਦਿਲਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਕੋ ਗੈਲ ਲੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਲਾਗੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਆਇ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ ਬੱਸੀ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਨੀ ਨੇ ਆਗੇ ਆਇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਬਦਨਾਂ ਕੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਸ ਬਹਾਇ ਇਨ ਕੇ ਆਏ ਕਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਆ, ਪਰਸਪਰ ਮਾਤਮੀਂ-ਪਰਚਾਵਨੀ ਕੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕਹਾ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕਾ ਭਾਣਾ ਅਮਿਟ ਹੈ, ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦੇਖੋ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਿਹਲੀ ਸੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਈ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਬਕਾਲੇ ਗਾਉਂ ਮੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਪੀਛੇ ਸੇ ਹਮੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਜਾਣੇ ਕੀ ਸੁਨਾਉਨੀ ਆਇ ਗਈ।...”

“ਬਕਾਲਾ ਨਗਰੀ ਮੇਂ ਕੁਝ ਦਿਵਸ ਪਾਇ ਭਾਦਵ ਮਾਸ ਕੀ ਅਮਾਵਸ ਕਾ ਬੜਾ ਮੇਲਾ ਲਗਾ ਜਿਸ ਕਾ ਕਾਈ ਵਾਰਾ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ (ਦਾਸ ਜੀ) ਅੰਸ ਬਾਬਾ ਅਰਜਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਆਏ, ਬੇਟੇ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਕੋ ਗੈਲ ਲੈ ਕੇ- ਇਨ ਕੇ ਸਾਥ ਭਾਈ ਗੜ੍ਹੀਆ ਆਇ ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਬਕਾਲਾ ਗਾਮ ਮੇਂ ਆਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਨੇਂ। ਚਾਰੇਂ ਦਿਸਾ ਸੇ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਮ ਹੁਮਾਇ ਕੇ ਆਈਆਂ। ਕਾਈ ਕਿਸੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ, ਕਾਈ ਕਿਸੀ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਕੋ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਰਾਮਦਾਸ ਨਗਰੀ ਸੇ ਬੁੱਢੇ ਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਤਾ ‘ਰੰਧਾਵਾ’ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੀ ਸੰਗਤ ਕੋ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਆਇਆ ਨੰਦ ਚੰਦ ਭਾਈ ਕੋ ਸਾਥ ਲੈ ਕਰ, ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇਸ਼ ਸੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਆਏ ਇਨ ਕੀ ਗੈਲ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਕਾ ਗੁਰਦਾਸ ਆਇਆ। ਸਭਨਾ ਦਿਹਲੀ ਸੇ ਆਏ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਇਆ। ਸਰਬਤਰ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਚਾਵਨੀ ਕੀ। ਮਾਤਾ ਬੱਸੀ ਜੀ ਨੇ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਨਿਕਟ ਬਹਾਇ ਦਿਹਲੀ ਸੇ ਆਈ ਗੁਰਆਈ ਕੀ ਵਾਸਤੂ ਮੰਗਵਾਇ ਲਈ। ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਪਾਇ ਪਾਂਚ ਪੈਸੇ ਏਕ ਨਲੀਏਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਗੇ ਰਾਖ ਕੇ ਮਸਤਕ ਟੇਕਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢੇ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਾਇੰ ਹਾਥ ਸੇ ਗੁਰਆਈ ਕਾ ਟੀਕਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਮਸਤਕ ਤੇ ਲਾਇਆ। ਏਕ ਦਿਵਸ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕਾ ਬਚਨ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਸੇ ਹੋਆ...।”

ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਦਿਵਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸੋਲਜਈ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ

ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ‘ਗੁਰੂ’ ਸਜੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਤਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ “ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤਿਸ ਸਮੇਂ ਬਕਾਲਾ ਪਹੁੰਚਾ ਆਇ।

ਤਹਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇਖੇ ਦੋ ਭਾਇ।

ਕਛੁ ਸੰਗਤ ਧੀਰ ਮਲ ਘਰ ਜਾਵੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕਛੁ ਪੂਜਾਨ ਆਵੈ।

(ਸਫਾ ੧੯੩)

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੋਈ ਇਕ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ੧-੧ ਮੋਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਆਪੇ ਬਣੇ ਗੁਰੂ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤਰੀਫਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ ਕੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਗਏ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਮਿਲੇ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੰਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਥੋੜਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ “ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ” ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੇਰੇ ’ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। “ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੇਮਰ ਬਿੰਜਲਉਂਤੋਂ ਕੀ” ਅਨੁਸਾਰ:

“ਲਾਲ ਚੰਦ ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਕੁਸ਼ਾਲ ਚੰਦ ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਸੋਲਜਈ ਇਸਤਰੀ ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਗੋਤਰ ਪੋਲੀਆ ਬਨਜਾਰਾ ਬਾਸੀ ਮੋਟਾ ਟਾਂਡਾ ਪ੍ਰਗਨਾ ਮੁਜਫਰਾਬਾਦ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀਸ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ

ਕੇ ਦਿਹੁ ਬਕਾਲੇ ਨਗਰ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਮਹਲ ਨਾਮੇਂ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਇਕ ਸੌ ਮੋਹਰਾਂ ਭੇਟ ਕੀ। ਗੈਲ ਧੂਮਾ ਬੇਟਾ ਕਾਨ੍ਹੇ ਬਿੰਜਲਊਤ ਕਾ ਆਇਆ। ”

“ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਾਖੀਆਂ” ਸੰਪਾਦਿਤ ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ:

“...ਸੰਸਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀਸ ਕੋ ਦੀਵਾਲੀ ਕਾ ਪੁਰਬ ਹੋਆ, ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਸੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਮ ਹੁਮਾਇ ਕੇ ਦਰਸਨ ਪਾਨੇ ਆਈਆਂ। ਬਕਾਲਾ ਗਾਉਂ ਮੇਂ ਬੜਾ ਕੰਤੂਹਲ ਹੋਆ, ਕਾਈ ਵਾਰਾ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਬਨਜਾਰਾ ਸੰਗਤ ਕੋ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸਨ ਪਾਨੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਕਾ ਬੇੜਾ ਦਰਿਆਇ ਬੀਚ ਤ੍ਰੇਮੁ ਕੇ ਪਤਨ ਮੇਂ ਭੰਵਰ ਬੀਚ ਫਾਸਾ ਥਾ। ਇਸੇ ਇੱਕ ਸੌ ਮੋਹਰ ਦੇਨੀ ਮਾਨੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਹਰੈਂ ਲੈ ਕੇ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰੀ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸ੍ਰੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਜੀ ਕਾ ਘਰ ਥਾ, ਮਸੰਦ ਬਨਜਾਰੇ ਕੋ ਇਸ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇਂ ਲੈ ਆਏ। ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਾਂਚ ਮੁਹਰੈਂ ਭੇਟਾਂ ਕੀ, ਇਸ ਕੀ ਇਸਤਰੀ ਸੋਲਜਈ ਤੇ ਤਿਹਾਂ ਬੇਟਿਆਂ ਚੰਦੂ ਲਾਲ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਤੇ ਕੁਸ਼ਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਦੋਇ ਦੋਇ ਮੋਹਰਾਂ ਭੇਟਾ ਰਾਖੀਂ। ਇਨ ਸਭਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ ਦਰਸਨ ਪਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹੇ ਸਿਰੋਪਾਇ ਦੇ ਕੇ ਡੇਰੇ ਸੇ ਵਿਦਿਆ ਕੀਆ। ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਯਹਾਂ ਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਆਇਆ। ਪਾਂਚ ਮੁਹਰੈਂ ਭੇਟਾ ਕੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾਏ, ਬਨਜਾਰੇ ਸੇ ਆਪਨੀ ਮਾਨੋਤ ਮਾਂਗੀ। ਬਚਨ ਹੋਆ, ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ! ਤੇਰੀ ਇਸਤਰੀ ਸੂਹੇ ਰਾਂਗ ਕੀ ਥੈਲੀ ਮੇਂ ਜਿਸ ਕਾ ਡੋਰਾ ਹਰੇ ਰਾਂਗ ਕਾ ਹੈ ਮੋਹਰਾਂ ਪਾਇ ਕੇ ਲਾਈ ਹੈ। ਥੈਲੀ ਤੇਰੇ ਬੜੇ ਬੇਟੇ ਪਾਸ ਹੈ ਜੋ ਪੀਛੇ ਖਲਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਪਾਇ ਆਗੇ ਆਇ ਮਸਤਕ ਟੇਕ ਕੇ ਥੈਲੀ ਭੇਟਾ ਕੀ। ਮੱਖਨ ਸ਼ਾਹ ਬਾਹਰ ਆਇ ਪੱਲੂ ਫੇਰਿਆ, ਕਹਾ ‘ਭੁਲੀਏ ਸੰਗਤੇ! ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ’ ਤੀਨ ਬਾਰ ਐਸਾ ਬਚਨ ਕੀਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਨਜਾਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਿਗਸੇ, ਇਸੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾਨ ਦੀਆ।...”

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। “ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

...ਭੁਲੀਏ ਸੰਗਤਿ ਸੁਨਹੁ ਸਕਾਨ।

ਸਤਿਗੁਰ ਲਧਾ ਮਹਦ ਮਹਾਨ।

ਸੰਸੈ ਰਿਦੈ ਕੋ ਤਜਿ ਕੈ।

ਜਨਮ ਸੁਧਾਰਹੁ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭਜਿਕੈ।...

ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਸਿਖ ਘਨ ਬਾਨੀ ਪਾਨੀ ਬਰਸਾ।

ਜਨ ਸਿੱਖੀ ਸਸ ਸੁਸਕਤ ਸਰਾਸ।

ਮੇਘ ਮਖਣ ਕੀ ਗਜਨ ਸੁਨ ਕੈ।

ਸਿੱਖ ਮਯੂਰ ਭਵੇ ਖੁਸ਼ਿ ਗੁਨ ਕੈ।

(ਸਫਾ ੧੫੯)

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੋਕਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰੀਆਂ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਕਈ ਦਿਨ ਬਕਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਗ-ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾਣੇ ਹਟ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕਮੀ ਆ ਗਈ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਈਰਖਾ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਇਕ ਮਸੰਦ ਸ਼ੀਹੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੀਹੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਵੀਹ ਕੁ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੀਹੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਸ਼ਿਸ਼ਤ ਬੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਚੁਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੀ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਰਹੇ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਸ਼ੀਹੇ ਮਸੰਦ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੀਹੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਲੇਲੜੀਆਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਬੱਸੀ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਮੌਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ।

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹਰਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ 'ਗੁਰੂ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੋਂ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲਾ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਕੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਕੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਾਥੀ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਗਣੀ ਬਰਛਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਸਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਘਮਾਸਾਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਕੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। “ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਂਡਾ”, ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨੋਂ ਕਾ ਅਨੁਸਾਰ:

“...ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਚਨ ਪਾਇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਰਾਇ ਕਾ...ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ...ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਕਾ ਪੋਤਾ ਪਦਮੇ ਕਾ...ਹਜ਼ਾਵਤ ਆਬਿਆਨਾ...ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਸਤਵੰਜਾ ਅਸੁਦ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ਪਹਿਲੀ ਰਵੀਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਪਰਗਨਾ ਮਾਖੇਆਲ ਸੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਕੋ ਗੈਲ ਕੈ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਕੇ ਮਲ੍ਹਾਨ ਸਾਮ੍ਹੇ ਮਾਥੇ ਘੋਰ ਜੁਧ ਕੀਆ। ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਥੀ ਕੋ ਮਾਰ ਭਗਾਇਆ। ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਕੇ ਹਾਥ ਸੇ ਕੇਸਰੀ ਚੰਦ ਜਸਵਾਰੀਆ ਮਾਰਾ ਗਿਆ। ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਖਤ ਘਾਇਲ ਹੁਏ। ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਦੁਰਗੂ ਕਾ, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਮਾਈਦਾਸ ਕਾ, ਕੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਖਣ ਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਦਾਸੇ ਕਾ, ਪੇਲੀਆ ਬਣਜਾਰਾ ਰਣ ਮੇਂ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰੇ।...”

ਸੰਨ ੧੭੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਛੜ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ

ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਘਮਾਸਾਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ। ਸ. ਫੌਜੀ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ’ ਵਿਚ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ:

“Jawand singh son of Makhan shah, grand son of Dasa shah, great grand son of Bana, descendant of Bahorh shah and of Pelia gotra Banjara, resident of Mota Tanda, Pargana Muzaffarabad in Kashmir.”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਾਸਤੇ ਵਿਚ ਗਿੱਦੜਬਾਹੇ ਨੇੜੇ ਜੱਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ। ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਲਈ ੩੦ ਮਣ ਗੁੜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦਰਸ਼ਨੀ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਥਾਪੜਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰਖੋਧੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਂਡਾ ਵਿਖੇ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਭੰਗੂ) ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

...ਪਹਿਲੋਂ ਸਿਖ ਬਣਜਾਰੇ ਰਲੇ

ਫੜ ਹਥ ਬਰਛੇ ਬਉਲੇ ਲਦ ਭਲੇ।...

ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਿੰਡ ਖਾਂਡਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਹੁਣ ਉਹ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ■

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

—ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ*

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਵਡਮੁੱਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਭਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ, ਨਿਕਟ- ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਅਤੇ ਵਰਜਿਤ ਰਹਿ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਤੰਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਸਾਵਧਾਨੀ, ਭੁੱਲ ਅਤੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਦੋ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜੋਹਨ ਸਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਡ ਸਟੀਫਨਸਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਬਰਟ ਹੈਡਜ਼, ਜੋ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ‘ਬਗਾਵਤੀ’ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਰਸਾਇਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ੨੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੂਖਸੀਅਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ੀਰ ਜਾਂ ਰਾਜਦੂਤ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਬਦੂਲ ਸਮਦ ਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਫਰੂਖਸੀਅਰ ਦੀ ਕਚਿਹਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਾਥੀਆਂ, ਜੋ ੭੮੦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਨ, ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੋ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ’ਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਸਮਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਤਸੱਦੀ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੈ ਲੈਣਗੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜੋਹਨ ਸਰਮਨ ਅਤੇ ਐਡਵਡ ਸਟੀਫਨ ਦੇ ਇਹ ਕਥਨ ਕਾਬਿਲ-ਏ-ਗੌਰ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਘੱਟ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸਬਰ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਮ ਤਕ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਕਟ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀ. ਆਰ. ਵਿਲਸਨ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ “ਐਨਲਜ਼ ਆਫ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਇੰਨ ਬੰਗਾਲ”, ਵਿਲੀਅਮ ਇਰਵਿਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ੨੭ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗੜੀ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਨਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੱਗੜੀ ਉੱਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਕਸੀਦਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਜਾਲੀਦਾਰ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਖੀਮਖਾਬ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਿੰਜਰਾ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਸ ਸਵਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਦੂਸਰੇ ਕੈਦੀ ਸਿੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੭੪੦ ਸੀ, ਦੋ-ਦੋ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਉਠਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਠੀਆਂ ਦੇ ਬਿਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਜੋਕਰਾਂ ਵਰਗੀ ਟੋਪੀ ਜੋ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਹਿਨਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਦੋ ਲੱਕੜ ਦੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਗਰਦਨ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਖੱਲ ਪਹਿਨਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲੂਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਹੀ ਅਫਸਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਬਦੁਸ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਵੀ ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਮੀਲਾਂ ਬੱਧੀ ਫੌਜ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਜਲੂਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਖੜੀ ਸੀ, ਜੋ ਜਲੂਸ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਭੀੜ ਬੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਜਲੂਸ ਵੱਲ ਉਂਗਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਅਪਮਾਨ, ਜੋ ਵੈਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਲਈ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ‘ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰੋ।’ ‘ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰੋ।’ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਜੱਲਾਦਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸੌ ਦਲੇਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਛਕੜੇ ’ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹਾਰ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

੯ ਜੂਨ, ੧੭੧੬ ਈ: ਤਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਹੀਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮ੍ਰਿਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਕਬਰੇ 'ਤੇ ਪਰੇਡ ਕਰਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੱਲਾਦਾਂ ਨੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਗਭਗ ੬੯੪ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਵਾਲਾ ਅਧੀਨ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ੫ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵ ੫ ਮਾਰਚ, ੧੭੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਇਹ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ੯ ਜੂਨ, ੧੭੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੭੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸਰੋਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਅਤੀ ਕੀਮਤੀ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ 'ਵਾਰ' ਹੈ ਜੋ ਢਾਡੀ ਨੱਥ ਮਲ ਦੀ ਗਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੭੦੮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਪਤ, ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਨੱਥ ਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ (ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰੇਮੀ) ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸਵੈ-ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਅਰੰਭਕ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਣ ਦੇ ਲਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਰਾਹ ਪਕੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ; ਖਾਲਸੇ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ■

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸੋਢ-ਵੰਸ਼ੀ ਖਾਲਸਾ-ਸਾਡੀ ਅਣਜਾਣੀ ਵਿਰਾਸਤ

-ਸ. ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ*

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ: ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਖੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦੇ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਬੜੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ. ਸਹਿਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ ਕੁਟੀਆ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਭਾਈ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਵਿਨਾਸ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਂਚੀ, ਗੋਡਿਆ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਜਿਵੇਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਈ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਗਿਆਨੀ ਸੱਜਣ ਸ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੂਰਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਸ. ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਤਿਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲਾਂਗਰੀ ਸਿੰਘ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸੇਵਾਦਾਰ, ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੀ ਇਹ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਕਾਟਿਹਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ (ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਨੀਆਂ) ਦੇ ਬਰਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੈਂਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਰਾਬਤਾ : ਮੇਰੀ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਧੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ, ਵੱਡ-

*GENERAL SECRETARY/INCHARGE-SIKH MISSION KOLKATA (POORVI BHARAT) M. 09831059675

ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਛਲੇ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣ ਸਕਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਬਣ ਗਏ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਜਾਨਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਥਾਂਵੇਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ। ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਤਰੱਕੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਥਾਂ ਕਟਿਹਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਟਿਹਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਪਟਨਾ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਬਰਾਰੀ ਹਾਟ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ੩੧ ਨੰਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਮਾਰਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਤਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੋਂ ੨੯੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਖੇਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਬਲੀ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡ ਜਿਵੇਂ ਲਕਸ਼ਮੀਪੁਰ, ਗੁਰੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਉੱਛਲਾ ਭੰਡਰਤਲ, ਕੰਤਨਗਰ, ਹੁਸੈਨਾ, ਭੈਂਸਦਾਰਾ ਅਤੇ ਗੈਰਾਬਾੜੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਘੱਟ-ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕਾਫੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕੰਤਨਗਰ ਆਉਣਾ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਲਕਸ਼ਮੀਪੁਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਫੈਲਾਅ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਮਨਮੋਹਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਕੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਥੇ ਵੱਸਣ ਦਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਪਸ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ੧੫੦੯ ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਕੀਤੀ। ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਭਰਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੇਲੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸੰਗਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਆਲਮਗੀਜ਼, ਪਟਨਾ, ਰਾਜ ਮਹਿਲ, ਢਾਕਾ, ਕੰਤਨਗਰ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ੧੫੦ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ੧੬੬੬ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਸਾਮ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਸਾਰਾਮ, ਗਿਆ, ਪਟਨਾ, ਮੁੰਗੇਰ ਭਗਲਪੁਰ, ਰਾਜਮਹਿਲ, ਕਾਹਿਲਗਾਉ, ਸਾਹਿਬਗੰਜ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੰਤਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਤਨਗਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ੩੬ ਚੌਕੀਦਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਖਾਸ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਤਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁੰਤਲਨਗਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅੰਗ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਨੰਦੇੜ ਵਿਚ ੧੭੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਠਾਣ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਮਾਰੂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਪਠਾਣ ਨਾਲ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਾਵਨ ਬੀੜਾਂ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਣ ਕਾਰਨ ਕੰਤਨਗਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸ. ਮਾਨਕ ਸਿੰਘ ਕਲਵਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸੀ। ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਣੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸ. ਭਵਾਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਭਵਾਨੀਪੁਰ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਇਆ। ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਲੰਬਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ: ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਧਰ ਵੱਸੇ ਸਨ। ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਆਏ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਜਲਮਗਨ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਟਿਕਾਣੇ ਭਵਾਨੀਪੁਰ ਅਤੇ ਕੰਤਨਗਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਵਸਨੀਕ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਾਨਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀਪੁਰ, ਉਛੱਲਾ, ਗੁਰੂ ਬਜ਼ਾਰ, ਭੰਡਤਰਲ, ਹੁਸੈਨਾ ਆਦਿਕ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਜੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੰਡਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਮ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਟਾਵ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆਈ-ਜਾਲ ਵਾਲਾ ਖਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਾਰੂ ਤਾਕਤ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਹੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉਸਰਦੇ, ਵਪਾਰ ਰਸਤੇ ਬਣਦੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖ: ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਟਸਨ, ਮਸਾਲੇ, ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਆਦਿਕ ਦਾ ਵਪਾਰ ਨਦੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲਦਾ, ਕਲਕੱਤਾ, ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਤਨਗਰ ਅਤੇ ਭਵਾਨੀਪੁਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਡੇਰੇ ਨਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਕਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੌ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਉਹ ਖਾਸ ਕਿਸ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕਾਫਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਲੋਕ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰੁਕਣ ਲਈ ਮਲਾਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਰਾਖਵੀਂ ਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਰਭੰਗਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਪੈਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਪੂਰਨਿਆ ਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫਰਾਕਾ (ਬੰਗਾਲ) ਤਕ। ਉਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਵਾਨੀਪੁਰ ਉਛਲਾ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਰੀਰਾਂ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਰੋਡ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਇਕੱਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿੰਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੰਗਾ ਘਾਟ ਦਾ ਨਾਮ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਅਤੇ ਇਹ ਸੜਕ ਜੋ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਸੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਰੋਡ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾਕ-ਘਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ੧੯੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਨ ਵੀ ਹੈ, ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਸਿਆ ਤਕ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਹਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਸਵੰਦ ਵਜੋਂ ਅੱਧਾ ਪੈਸਾ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਢਾਈ ਸੌ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਤਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਇਕ ਸੇਰ ਦੋ ਆਨੇ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੇਲੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਗੁਰੂ ਮੇਲਾ, ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਰੋਡ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਗਰ ਆਦਿਕ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਇਕ ਦਰਿਆਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਬਗੰਜ ਵਿਚ ਕਾਹਲਗਾਉਂ ਘਾਟ ਵਿਖੇ ਉਤਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਹਿਬਗੰਜ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਗਲਪੁਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣੇ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੇ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਗੋਦਾਮ ਬਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੋਦਾਮ ਬਣੇ ਸਨ। ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਦਾਰਜਲਿੰਗ, ਸਿਲੀਗੁੜੀ, ਨੇਪਾਲ, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੜਕ ਨੂੰ “ਗੰਗਾ-ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਸੜਕ” ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੜਾਹਗੋਲਾ ਘਾਟ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਕਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਲ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਈਵੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਚੌੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ: ਹੁਣ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਿਚਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ੧੦੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਈ ਸੌ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ) ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਰਦਾਰ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਾਪਰ ਮੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ. ਕੁੰਜਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਾਮ (ਨਾਉ-ਗਾਉਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ) ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਸਾਰਾਮ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀਗੰਜ, ਪੂਰਨੀਆ, ਕਟਿਹਾਰ, ਫੋਰਬਿਸਗੰਜ, ਰਾਂਚੀ, ਪਟਨਾ, ਦੂਰ-ਦੱਖਣ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਤਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਧਰ ਵੱਸ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖਿੱਲਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਤਕ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਦੂਰ ਦਰਾਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਜੋ ਕਿ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੀ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਵਿੰਗੋ-ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ-ਨੀਵੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਰੀੜ ਹੈ ਤਾਂ ਨਦੀਆਂ, ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਕੂਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਲਦਾ...

ਸਫਾ ੨੬ ਦਾ ਬਾਕੀ

ਆਇਤੈ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰਣਾ ਸੁ ਕਰਿ ਰਹਿਆ ॥

ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਸਭ ਕਿਛੁ ਜਾਣੈ ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਇਵ ਕਹਿਆ ॥੩੫॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੪੩੪)

ਅ = 'ਐੜਾ' (ਆਇੜਾ) ਅੱਖਰ ਦਾ ਸਬਕ:

ਜਿਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਖੁਦ ਸਾਜ ਕੇ ਸੰਚਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, (ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ/ਪਰਵਰਿਸ਼ ਲਈ) ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ (ਦੇਵ ਜੀ) ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਵੀ ਕਰ-ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ; ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ੩੫।

ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੧੪ ਦਾ ਬਾਕੀ :

ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦੋ ਪਿੰਡ

—ਸ. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ*

ਹੁਣ ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕਿਆ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਤਿੰਨ ਕਿੱਲੋ ਭਾਰ ਹੋਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਟੈਂਪੂ ਦਿੱਸਿਆ। ਟੈਂਪੂ ਵਾਲਾ ਟੈਂਪੂ ਧੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਨ ਰੋਡ 'ਤੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਤਕ ਛੱਡ ਆਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਕਿਰਾਇਆ ਜਿੰਨਾ ਤੂੰ ਕਹੇ ਮੈਂ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਥੋੜੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ, ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਤਕ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਚੇਚਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੋਂ ਚੇਚਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਚੇਚਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦਾ ਬੋਰਡ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਰਾਮ ਪੁਕਾਰ ਸਿੰਹ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਕੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕੀ ਇਕ ੯੦-੯੫ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾ ਰਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਨਮਸਕਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜੂਠੇ ਮੂੰਹ ਕਿਵੇਂ ਦਿਆਂ। ਇਹ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੌਣ ਹੋ ਅਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ ? ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੋਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ”। ਜਦ ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮ ਪੁਕਾਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਕਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ-- ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ-- “ਆਹਾ! ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਅਨੁਚਰ ਆਏ ਹਨ! ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਆਏ ਹਨ!! ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਆਏ ਹਨ!!!” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਦੇਵੇ, ਚਾਹ ਲਿਆਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨ ਲਗਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਇਹ

*ਚੈਂਬਰ ਨੰ ੨੯, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀ, ਮੋਗਾ ਮੋ: ੦੯੧੯੪੬੩੧੦੯੮੮੯

ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿ, ਕੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾ ਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨ ਲਗਵਾ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਹੁਣ ਦੱਸੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਘਾਟ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੀ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ “ਭਾਈ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੰਡ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਘਾਟ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ੪੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਖਾਲਸਾ ਮੱਠ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੱਠ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਢੇ ਬਾਈ ਵਿੰਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ੧੦-੧੨ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੱਠ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕ ਇੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਮੱਠ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਖਾਲਸਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਜੋਰਾਵਨਪੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫਤਿਹਪੁਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਸਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਲੈ ਦਿਆਂਗਾ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਮੱਠ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵੀ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਹੋ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧਰੋਹਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਹੋ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਹੋ।”

ਹੁਣ ਛੇ ਵਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਧਰ ਸੂਰਜ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਛਿਪਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਮ ਪੁਕਾਰ ਸਿੰਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਹ ਨੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦਿਖਾਇਆ। ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਗਲ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਘੜੇ ਦਾ ਗਲ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਾਮਰ ਯੁੱਗ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਜੀਪੁਰ ਦੇ ਟੈਂਪੂ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਟੈਂਪੂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਜੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗਾਇ ਘਾਟ ਦਾ ਟੈਂਪੂ ਲਿਆ। ਗਾਇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਟੈਂਪੂ ਲੈ ਕੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਹੋਏ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਤੱਥ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਜੋਰਾਵਨਪੁਰ ਅਤੇ ਫਤਹਿਪੁਰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੀ ਹਨ :

ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡ ਤਕਰੀਬਨ ੩੫੦-੪੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯਹੀਆ ਖਾਨ, ਜਕਰੀਆ ਖਾਨ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ੧੭੧੬ ਤੋਂ ੧੭੪੦ ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਝਣ ਦਾ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਦਾ।

ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਏ। ਹੁਣ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਵੇਖੀਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫਰੂਖਸੀਅਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਭਾਵ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਫੀ ਵਸਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਉਂ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਜਾਵੇਗਾ? ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਐਸਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਨਾਰੇ ਚਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਟੱਪ ਕੇ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਰਾਮਪੁਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਦੇਖ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਐਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਇਸ ਡੈਲਟੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਣ।

ਤੀਸਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਛਮੀ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਹ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਸਹਾਇ ਮੁਨੀ ਲਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ 'ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜੇ ਨਵਾਬ ਜਾਂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਮੌਤ ਸਹੇੜਨੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ, ਜੋ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਘੋਰਤ ਖਾਂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖਾਂ, ਖਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਸੱਯਦ-ਨੁਸਰਤ-ਯਾਰ-ਖਾਨ, ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਰਹੇ, ਜੋ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਲਾਹ-ਕੁੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ੧੭੫੨ ਈ: ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿਰਾਜ-ਉੱਦ-ਦਉਲਾ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜਾਣਕੀ

ਰਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਕੀਤੀ। ੧੭੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਹੈਬਤ ਜੰਗ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਨਰੈਣ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਤੌਰ ਡਿਪਟੀ ਗਵਰਨਰ ਬਿਹਾਰ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ੧੨ ਸਾਲ ੧੭੬੪ ਈ: ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗੀਰਦਾਰ ਕਾਲੀ ਸਹਾਇ ਮੁਨੀ ਲਾਲ ਕਿਸੇ ਉਪਰੋਕਤ ਹਿੰਦੂ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਗੀਰਦਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਚਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਆਏ ਹੋਣ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਾਲੀ ਸਹਾਇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਤੇ ਮੈਥੂਰਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਪਰਲੀ ਘਟਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੰਗਾ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ੮੪-੮੫ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਸਤਰ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਚੌਥਾ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਿਹਾਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਘੋਖਵੀਂ ਨਿਗੂ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲਾਲਗੰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਤੀਪੁਰ ਪਿੰਡ, ਅਰਅਰੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਲਹਲੀਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ, ਕਾਰਾਗੋਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਗਯਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਨਿਰੋਲ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇਉਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪਿੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ/ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਮਕ ਹਲਾਲੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣੀ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ।

ਛੇਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਲੋਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ੧੦੦-੧੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੰਨ ਦਾਣਾ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਨੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜੋ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ

ਦਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੁਤਾਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਸਤਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਗੰਢਕ-ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖਾਲਸਾ ਘਾਟ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਘਾਟ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਘਾਟ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲੁੱਟ-ਘਸ਼ੁੱਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਾਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਠਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਘਾਟ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਲਸਾ ਪਿੰਡ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਮੱਠ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੋਂ ੨੫-੨੬ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੋਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇੱਥੇ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇੱਥੇ ਨਾਨਕ ਮੱਠ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਲਸਾ ਪਿੰਡ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਨੌਵਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਜੇ ਤਾਜ਼ਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਲਈ ਅਸੀਮ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ।

ਦਸਵਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਸਾਏ ਸਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਅਬਾਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਿਰ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ।

ਇਹ ਕੁਝ ਤੱਥ ਹਨ ਜੋ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਰਾਵਨਪੁਰ ਅਤੇ ਫਤਹਿਪੁਰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੀ ਵਸਾਏ ਗਏ ਪਿੰਡ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਕੋਈ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪੜ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਖੋਜੀ ਨੌਜਵਾਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਰ ਕੇ ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਸਫਲ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ, ੨੦੧੪ ਦਾ ਬਾਕੀ :

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਨਿਯਮਾਵਲੀ : ਖੋਜ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ

—ਜਥੇ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਭਰਮਿ ਨ ਪਾਏ ॥

ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਲਗਾ ਦੁਖ ਪਾਏ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੬੬)

ਫਰੀਦਕੋਟ ਸਟੀਕ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੧੮੪

ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਕੇ ਮੋਹ ਕਰਕੇ ਚੌਰਾਸੀ ਮੈਂ ਭਰਮਣਾ ਹੀ ਪਾਵਤਾ ਹੈ ਦ੍ਰਿੜ ਭਾਇ ਮੈਂ ਲਗਾ ਹੁਆ ਦੁਖ ਪਾਵਤਾ ਹੈ॥

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ, ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੈਂਚੀ ਸਤਵੀਂ, ਪੰਨਾ ੯੪੫

ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਭਰਮਨਿ’ ਭਰਮਨਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਦੁੱਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ,

ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੬੬

ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਔਰ ਭਰਮੋਂ ਮੇਂ ਪੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਤਾ ਔਰ ਦ੍ਰਿੜਭਾਵ ਮੇਂ ਪੜਾ ਦੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਅਰਥ ਬੋਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਗ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ ੧੨੯੧

(ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ) ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਭਰਮ (ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ) ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਦ੍ਰਿੜ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਰੁਖਿਆ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੬੬

ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ,

ਪੋਥੀ ਸਤਵੀਂ, ਪੰਨਾ ੭੭੪

ਹੇ ਭਾਈ! ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ, ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਹੋਰ ਹੋਰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ (ਹੀ) ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ।

*ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ। ਮੋ. +੯੧੯੮੧੪੮੯੮੨੫੧

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਦਸਵਾਂ, ਪੰਨਾ ੫੨੩

(ਹੇ ਭਾਈ ! ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ) ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ, ਭਰਮ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਉਹ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। (ਉਹ) ਦ੍ਰਿੜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਦੁਖ ਪਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ, ਵਾਲੀਅਮ ਛੇਵੀਂ, ਪੰਨਾ ੩੫੦੮

ਜਗਤ ਦੀ ਮਮਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜੂਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਸ਼ਨ, ਟਕਸਾਲ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ ਮਹਿਤਾ ਪੰਨਾ ੫੨੪

੨. ਭਰਮਿਨ: ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਮੋਹ ਦੀ

ਦੂਜਾ ਪਾਠ

ਭਰਮਿ ਨ ਪਾਏ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ: ਫਰੀਦਕੋਟ ਟੀਕਾ, ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ, ਟਕਸਾਲ ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ ਮਹਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਭਰਮਿ ਨ ਪਾਏ’ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਭਰਮਿਨ’ ਪਾਠ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਭਰਮ, ਭਰਮੁ, ਭਰਮਿ ਭਰਮਿ ਨ, ਭ੍ਰਮ, ਭ੍ਰਮੁ ਭ੍ਰਮਨ, ਭ੍ਰਮਨਿ, ਭ੍ਰਮਨੁ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ:

ਭਰਮ

-ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਮਿਟੇ ਮੋਹ ਭਰਮ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੩)

-ਦੁਖ ਦਰਦ ਬਿਨਸੇ ਭੈ ਭਰਮ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੩)

-ਤਜਿ ਸਭਿ ਭਰਮ ਭਜਿਓ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੬)

-ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਭਰਮ ਕਾ ਨਾਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੯੪)

-ਭਰਮ ਮੋਹ ਕੇ ਬਾਂਧੇ ਬੰਧ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੫)

ਭਰਮੁ

-ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਭਰਮੁ ਨ ਚੂਕਈ ਨਾ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ॥੬॥ (ਪੰਨਾ ੬੭)

-ਤਿਨ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)

-ਦੂਜਾ ਭਰਮੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੫)

-ਰੇ ਮਨ ਮੇਰੇ ਭਰਮੁ ਨ ਕੀਜੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੩)

- ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਸਭੁ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੮)
 -ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਭਰਮੁ ਨ ਚੁਕਾਈ ਨਾ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ॥੬॥ (ਪੰਨਾ ੬੭)
 -ਤਿਨ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)
 -ਦੂਜਾ ਭਰਮੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੫)
 -ਰੇ ਮਨ ਮੇਰੇ ਭਰਮੁ ਨ ਕੀਜੈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੩)
 -ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਸਭੁ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੮)

ਭਰਮਿ

- ਇਹੁ ਜਗਤੁ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)
 -ਬਾਝੁ ਗੁਰੁ ਸਭ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੮)
 -ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਾਚੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੩੧)
 -ਝੂਠੈ ਮੋਹਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੭)
 -ਦੂਜੈ ਲਗੀ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਵੈ ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੩)
 -ਐਸੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲੇ ਸੰਸਾਰਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੭੬)

ਭਰਮਨ

- ਜੇ ਜੇ ਭਗਤੁ ਹੋਇ ਸੋ ਪੂਜਹੁ ਭਰਮਨ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਵੈਗੋ ॥੬॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੦੯)

ਭ੍ਰਮਨਿ

- ਐ ਜੀ ਸਦਾ ਦਇਆਲੁ ਦਇਆ ਕਰਿ ਰਵਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਭ੍ਰਮਨਿ ਚੁਕਾਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੫)

ਭ੍ਰਮਨ

- ਜਾਪ ਤਾਪ ਭ੍ਰਮਨ ਬਸੁਧਾ ਕਰਿ ਉਰਧ ਤਾਪ ਲੈ ਗੈਨ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੭੪)
 -ਜਤਨ ਭਾਂਤਨ ਤਪਨ ਭ੍ਰਮਨ ਅਨਿਕ ਕਥਨ ਕਥਤੇ ਨਹੀ ਥਾਹ ਪਾਈ ਠਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੦੬)

ਭ੍ਰਮਨੁ

- ਡੰਡ ਕਮੰਡਲ ਸਿਖਾ ਸੂਤੁ ਧੋਤੀ ਤੀਰਥਿ ਗਵਨੁ ਅਤਿ ਭ੍ਰਮਨੁ ਕਰੈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੨੭)

ਭਰਮਿ ਨ

- ਕਹਤੁ ਕਬੀਰੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਲੋਈ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਕੋਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੯੨)
 -ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਹੁ ਮਨੁ ਰਾਖਹੁ ਇਕ ਠਾਈ ॥੮॥ (ਪੰਨਾ ੯੦੯)
 -ਐਸਾ ਬੂਝਹੁ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਕੋਇ ॥੪॥੩॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੨੮)
 -ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੦)

ਹੇ ਭਾਈ! ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਇਕੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ।

—ਹੁਣਿ ਨਹੀ ਸੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ ॥

ਏਕ ਕੋਸਰੋ ਸਿਧਿ ਕਰਤ ਲਾਲੁ ਤਬ ਚਤੁਰ ਪਾਤਰੋ ਆਇਓ ॥

(ਪੰਨਾ ੬੨੪)

ਫਰੀਦਕੋਟ ਸਟੀਕ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ, ੧੨੯੪

ਹੇ ਭਾਈ ਜਨੋਂ ਅਵਤੋ ਵੇਚਾਂਤ ਵਾਕ ਰੂਪ ਸੁਨੇਹਾ ਭੀ ਕਬੀ ਨਹੀਂ ਸੁਨਿਆ ਹੈ। ਜਬ ਪਿਆਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਤਰਫ ਏਕ ਅੰਨ ਮੈਂ ਕੋਸ ਕੋ (ਸਿਧਿ ਕਰਤ) ਲੰਘ ਕਰ ਚਲਤਾ ਹੂੰ ਤਬ ਪ੍ਰਾਣ ਮੈਂ ਵਿਗਯਾਨ ਮੈਂ ਅਨੰਦ ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਰ ਕੋਸ ਰੂਪ (ਪਾਤਾਂ) ਪੜਦਾ ਆਗੇ ਆਇ ਜਾਤਾ ਹੈ॥

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਅਮੀਰ ਭੰਡਾਰ, ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੈਂਚੀ ਪੰਜਵੀਂ, ਪੰਨਾ ੫੫੪

ਹੇ ਭਾਈਓ! ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸਰੋ= ਸੁਨੇਹਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਲਾਲ= ਪਿਆਰਾ ਗੁਰੂ ਪਹਿਲੇ ਜਦ ਇਕ ਕੋਹ ਤਕ ਭੀ ਕਿਧਰੇ ਸਿਧਿ= ਸਿਧਾਨਾ ਭਾਵ ਜਾਣਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਤਦ ਚਤੁਰ ਪਾਤਰੋ= ਚਾਰ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਥਵਾ:- ਚਤੁਰ ਪਾਤ= ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਹੋਣੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸੀ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ,

ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ, ਪੰਨਾ ੬੨੪

ਹੇ ਮਾਂ! ਅਬ ਤੇ ਉਸ ਪਿਆਰਤਮ ਕਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਤਾ। ਪਹਲੇ ਤੇ ਵਹ ਪਿਆਰਾ ਯਦਿ ਏਕ ਕੋਸ ਭੀ ਦੂਰ ਜਾਤਾ ਥਾ ਤਬ ਉਸ ਕੀ ਚਾਰ ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਜਾਤੀ ਥੀ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਅਰਥ ਬੋਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ ੭੮੧

ਹੇ ਮਾਤਾ! ਹੁਣ ਤਕ (ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਕੋਈ) ਸੁਨੇਹਾ ਹੀ ਆਇਆ। (ਅਗੇ ਜਦੋਂ) ਪਿਆਰਾ ਇਕ ਕੋਜ ਵੀ ਪੈਂਡਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਚਾਰ ਪੱਤਰ ਆ ਜਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਪੰਨਾ ੬੨੪

੨੦. ਹੇ ਮਾਈ! ਹੁਣ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਪਿਆਰਾ ਜੇ ਇਕ ਕੋਹ ਭਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ

ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਕ ਕੋਸਰੋ ਸਿਧਿ ਕਰਤ=ਇਕ ਕੋਹ ਪੈਂਡਾ ਤੈ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੋਥੀ ਚੌਥੀ, ਪੰਨਾ ੬੩੩

(ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ—) ਹੇ ਮਾਂ! ਹੁਣ ਤਾਂ (ਪਤੀ ਵਲੋਂ) ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। (ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਘਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤੀ) ਇਕ ਕੋਹ ਪੈਂਡਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਦੋਂ (ਉਸ ਦੀਆਂ) ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ, ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਤਵਾਂ, ਪੰਨਾ ੩੩੫

ਹੇ ਮਾਂ! ਹੁਣ (ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਦਾ) ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। (ਪਹਿਲਾਂ) ਪਿਆਰਾ (ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਦੋਂ) ਇਕ ਕੋਹ (ਪੈਂਡਾ) ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਸੀ (ਭਾਵ ਨੇੜੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ)। ਓਦੋਂ (ਉਸ ਦੀਆਂ) ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ, ਵਾਲੀਅਮ ਚਾਰ, ਪੰਨਾ ੨੦੪੮

ਐਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਹੇ ਮਾਤਾ!

ਅੱਗੇ ਜਦ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਕ ਮੀਲ ਭੀ ਪਰੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪ੍ਰਿਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੦੯

ਸੰਦੇਸਰੋ ਉਪਦੇਸ ਨਹੀਂ ਠਹਰਤਾ॥ ਵਾ ਮਿਲਤੇ ਨਹੀ ਸੰਤ ਸੰਦੇਸਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ॥ ਏ ਕੋਸਥੀਂ ਸਿਧ ਕਰਤੇ ਹਾਂ ਲਾਲਕੀ ਤਰਫ ਤਬ ਚਾਰ ਪੜਦੇ ਹੋਰ ਆਇ ਜਾਤੇ ਹੈਂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਪਣ, ਟਕਸਾਲ ਮਹਿਤਾ, ਪੰਨਾ ੩੯੭

੬੨੪- ਹੁਣ ਨਹੀ ਸੰਦੇਸਾ ਰੋਮਾਇਓ ੨. ਸੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ॥

੨. ਸੰਦੇਸ। ੩. ਪੁਚਾਇਆ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ:- ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ॥ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਰਹਾਉ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੂਜੇ ਰਹਾਉ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਪਾਠ ‘ਹੁਣਿ ਨਹੀ ਸੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ ॥’ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਟਕਸਾਲ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ‘ਰੋਮਾਇਓ’ ਪਾਠ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰਾ ਪਾਠ ‘ਸੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ’ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਰੋਮਾਇਓ’ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਪਾਵਨ ਗੁਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਪਰ

ਰਹਾਉ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਸਭੁ ਰਹਿਓ ਅੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ ॥ ਜੋ ਚਾਹਤੁ ਸੋ ਗੁਰੂ
ਮਿਲਾਇਓ ॥ ਸਰਬ ਗੁਨਾ ਨਿਧਿ ਰਾਇਓ ॥ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ ॥’ ਇਹੋ ਹੀ ਪਾਠ ਹੈ।
ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ
ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਅੰਦੇਸਰਾ

–ਭਏ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਇਆਲ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਮੇਰਾ ਸਗਲ ਅੰਦੇਸਰਾ ਗਇਆ ॥ ਰਹਾਉ ॥
(ਪੰਨਾ ੫੩੩)

ਅੰਦਸਰੋ

–ਜਿਨਾ ਬਾਤ ਕੋ ਬਹੁਤੁ ਅੰਦੇਸਰੋ ਤੇ ਮਿਟੇ ਸਭਿ ਗਇਆ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੧੨)

ਅੰਦੇਸਾ

–ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਸਭੁ ਮਿਟਿਓ ਅੰਦੇਸਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੪)

–ਸੋਚ ਅੰਦੇਸਾ ਤਾ ਕਾ ਕਹਾ ਕਰੀਐ ਜਾ ਮਹਿ ਏਕ ਘਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
(ਪੰਨਾ ੪੯੯)

–ਜੋ ਜਨੁ ਭਜਨੁ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ ਤਿਸੈ ਅੰਦੇਸਾ ਨਾਹੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੦)

–ਆਸਾ ਅੰਦੇਸਾ ਬੰਧਿ ਪਰਾਨਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੫੯)

ਸੰਦੇਸਰਾ

–ਸੁਣਿ ਸਾਜਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਦੇਸਰਾ ਅਖੀ ਤਾਰ ਲਗੰਨਿ ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦੨)

ਸੰਦੇਸਰੋ

–ਹੁਣਿ ਨਹੀ ਸੰਦੇਸਰੋ ਮਾਇਓ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੪)

–ਦੇਹੁ ਸੰਦੇਸਰੋ ਕਹੀਅਉ ਪ੍ਰਿਅ ਕਹੀਅਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੦੦)

ਸਦੇਸਰੋ

–ਸੁਨਤ ਸਦੇਸਰੋ ਪ੍ਰਿਅ ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੇਜ ਵਿਛਾਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੩੭)

ਸੰਦੇਸਾ

–ਸੰਤ ਦੇਉ ਸੰਦੇਸਾ ਪੈ ਚਰਣਾਰੇ ਜੀਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੧੭)

–ਜਿਤੁ ਹਉ ਲਾਈ ਤਿਤੁ ਹਉ ਲਗੀ ਤੂ ਸੁਣਿ ਸਚੁ ਸੰਦੇਸਾ ॥
(ਪੰਨਾ ੯੫੯)

ਚਲਦਾ...

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਮ :

ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਲ-ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਪਸੰਦ ਆਵੇਗਾ।

-ਸੰਪਾਦਕ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

-ਸ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ*

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ,
ਧੰਨ ਤੇਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ।
“ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ”,
ਤੇਰੀ ਦੇਣ ਲਾਸਾਨੀ।
ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!
ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!
ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!!
ਪੰਡਤ ਸੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਆਏ,
ਆ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਗੁਜਾਰੀ।
ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹੈ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾਉਂਦਾ,
ਰਖਸ਼ਾ ਕਰੋ ਹਮਾਰੀ।
ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਜਿਊਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ,
ਕਰਦਾ ਏ ਮਨਮਾਨੀ।
“ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨਾ ਦੀਆ”,
ਤੇਰੀ ਦੇਣ ਲਾਸਾਨੀ।...
ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!
ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!
ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!!
ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਏ ਫਿਰ,
ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ।

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ. ਨੀਲੋਂ ਕਲਾਂ, ਤਹਿ. ਸਮਰਾਲਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)-੧੪੧੦੦੨੪, ਮੋ. +੯੧੯੪੧੭੪੬੮੬੬੮

ਰਸਤੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ ਕਰ ਲਏ,
 ਉਸ ਜ਼ਾਲਮ ਹਤਿਆਰੇ।
 ਆਪਣੀ ਈਨ ਮਨਾਵਣ ਲੱਗਿਆ,
 ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਰ ਤੂਫ਼ਾਨੀ।
 “ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ”,
 ਤੇਰੀ ਦੇਣ ਲਾਸਾਨੀ।...
 ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!!
 ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਰੱਖਣਹਾਰ ਨੇ,
 ਆਪਣਾ ਸਿੱਦਕ ਨਿਭਾਇਆ।
 ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਫਿਰ ਬਾਂਹ ਨਾ ਛੱਡੀ,
 ਭਾਵੇਂ ਸੀਸ ਕਟਾਇਆ।
 ਦਰ ’ਤੇ ਆਇਆਂ ਦੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ,
 ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹਾਨੀ।
 “ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ”,
 ਤੇਰੀ ਦੇਣ ਲਾਸਾਨੀ।...
 ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!!
 ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਦੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ,
 ਜਰਾ ਆਂਚ ਨਾ ਆਵੇ।
 ਜੀਓ ਅਤੇ ਜਿਊਣ ਦਿਓ ਦਾ,
 ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਵੇ।
 ਕਿਸੇ ਮਾਸੂਮ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ,
 ਛਾਵੇ ਕਿਉਂ ਵੀਰਾਨੀ ?
 “ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ”,
 ਤੇਰੀ ਦੇਣ ਲਾਸਾਨੀ।
 ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!
 ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ!!

ਦੁਖੀ ਮਾਂ

-ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ, ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ?
ਜੀਹਦਾ ਲਾਡਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਪੁੱਤਰ, ਬਣ ਗਿਆ ਅੱਜ ਨਸ਼ੇੜੀ ।
ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰਾਂ ਦੇ, ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਤਾਰਾ ।
ਪਰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ, ਕੋਈ ਖੇਡੂ ਖੇਡ ਨਿਆਰਾ ।
ਝੱਟ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਛੇੜੀ ।
ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ, ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ? . .

ਬਚਪਨ ਦੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਮਾਂ ਦੀ ਲੋਰੀਆਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ।
ਛੱਡ ਘਰ ਦੇ ਦੁੱਧ, ਘਿਉ, ਮੱਖਣਾਂ ਨੂੰ, ਬੱਸ ਨਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਡੁੱਲ ਗਿਆ ।
ਜਦ ਬਾਪੂ ਘੋੜਾ ਬਣਦਾ ਸੀ, ਤੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਨਿੱਤ ਘਨੇੜੀ ।
ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ? . .

ਬਾਪੂ ਵੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਰੁਸ਼ਨਾਉ ।
ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਅਫਸਰ ਬਣਜੂ ਗਾ, ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਰੁਤਬਾ ਪਾਉ ।
ਪਰ ਗਿਆ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ, ਜੀਹਨੇ ਉਲਟੀ ਕਿਸਮਤ ਗੇੜੀ ।
ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ, ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ? . .

ਬਾਪੂ-ਬੇਬੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨੇ ਦੀਆਂ, ਨਿੱਤ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਦੇ ।
ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ, ਨਿੱਤ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ।
ਕੀ ਦੱਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਹੱਥੀਂ ਮੌਤ ਸਹੇੜੀ ?
ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ, ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ? . .
ਓ ਗਭਰੂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦਿਓ! ਇਕ ਮੰਨੇ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ।
ਮਾਪਿਆਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਤਰਸ ਕਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈਣਾ ।
ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝੋ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਲਾਉਂਦਾ ਐਸੀ ਪੇੜੀ ।
ਉਸ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ, ਦੱਸੋ ਹੈ ਕੌਣ ਦੁਖੇੜੀ ?
ਜੀਹਦਾ ਲਾਡਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਪੁੱਤਰ, ਬਣ ਗਿਆ ਅੱਜ ਨਸ਼ੇੜੀ ।

*ਵਾਰਡ ਨੰ: ੨੩, ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ, ਖੰਨਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਮੋ: +੯੧੯੮੧੪੫-੨੮੦੨੩